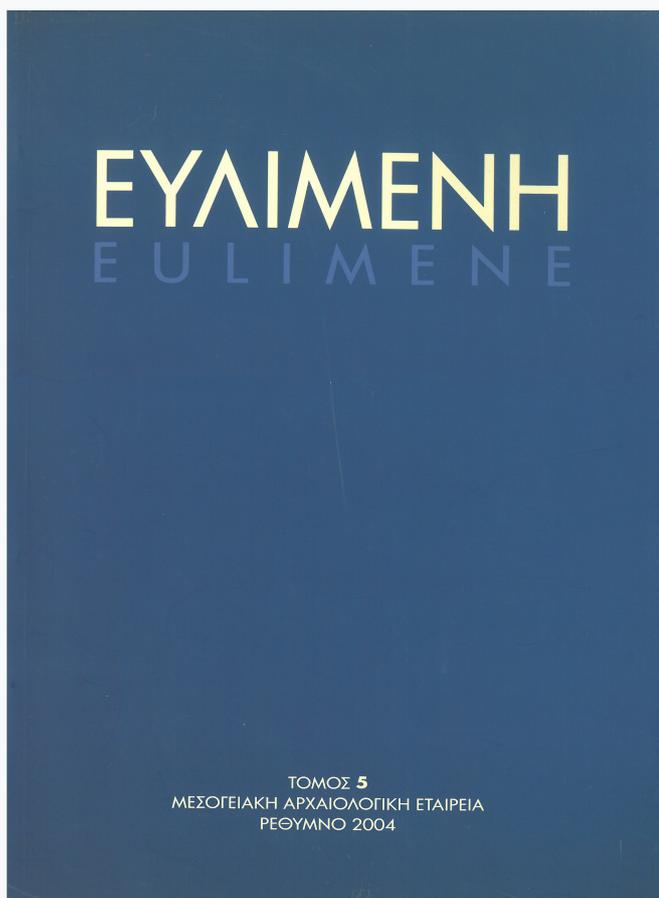

EULIMENE

Vol 5 (2004)

EULIMENE 5 (2004)

Νεκρικά κοσμήματα Τα ελάσματα κάλυψης του στόματος

Σταυρούλα Οικονόμου

doi: [10.12681/eul.32769](https://doi.org/10.12681/eul.32769)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 5
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2004

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
ΒΟΗΘΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ
Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

PUBLISHING DIRECTORS**EDITORS–IN–CHIEF**

Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANT TO THE EDITORS

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)

Η Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία και οι Εκδότες του περιοδικού
ευχαριστούν θερμά τους Roger and Polly Beecroft, York, England για την κάλυψη μέρους
του κόστους της έκδοσης.

Mediterranean Archaeological Society and the Editors wish to thank
Roger and Polly Beecroft, York, England for their contribution to the cost of the
publication.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Δρ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. François Lefèvre (Παρίσι)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Χαϊδελβέργη)
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λιτinas (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελaráκης (Αdelphi)
Καθ. Σταύρος Περεντίδης (Βόλος)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Prof. Petros Themelis (Rethymnon)
Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Dr. Alan W. Johnston (London)
Prof. François Lefèvre (Paris)
Prof. Angelos Chaniotis (Heidelberg)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Volos)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αι. π.Χ.) έως και την ύστερη αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αι. μ.Χ.).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Τα γραμμικά σχέδια γίνονται με μαύρο μελάνι σε καλής ποιότητας χαρτί με ξεκάθαρους χαρακτήρες, ώστε να επιδέχονται σμίκρυνση. Οι φωτογραφίες είναι ασπρόμαυρες, τυπωμένες σε γυαλιστερό χαρτί. Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες στέλνονται σε δύο εκτυπωμένα αντίτυπα συνοδευόμενα από το κείμενο σε δισκέτα ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν δέκα αντίτυπα και έναν τόμο του περιοδικού. Επιπλέον αντίτυπα θα μπορούν να αγοραστούν.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λιτinas, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85100

EULIMENE is a refereed academic periodical which contains studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on anthropology, palaeodemography, palaeo-environmental, botanical and faunal archaeology, the ancient economy and the history of science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Line drawings should be in black ink on good quality paper with clear lettering, suitable for reduction. Photographs should be glossy black-and-white prints. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please send two hard copies of your text and one version on computer disc.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Ten offprints of each paper, and a volume of the journal will be provided to the contributors free of charge. Additional offprints may be purchased.

Subscriptions – Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100

Dr. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85100

web: <http://www.phl.uoc.gr/eulimene/>

mail: eulimene@mail.com

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ 5 (2004)

List of contents
EULIMENE 5 (2004)

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	7
Antonio Corso , The position of portraiture in early Hellenistic art criticism	11
Γιάννος Κουράγιος , Δεσποτικό: Ένα νέο ιερό σε μία ακατοίκητη νησίδα των Κυκλάδων	27
Σταυρούλα Οικονόμου , Νεκρικά κοσμήματα: Τα ελάσματα κάλυψης του στόματος	91
Sophia Kremydi-Sicilianou , Patterns of monetary circulation in Roman Macedonia: The hoard evidence	135
Fragkiska Megaloudi , Agriculture in mainland Greece at the Protogeometric period: A view from the archaeobotanical remains	151

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti

Antonio Corso, The Position of Portraiture in early Hellenistic Art Criticism, *EYAIMENH* 5 (2004), 11-25

La posizione del ritratto nella critica d'arte del primo ellenismo. L'autore cerca di delineare quale sia stato lo svolgimento della ritrattistica delineato dai critici d'arte del primo ellenismo e in particolare da Senocrate di Atene, un allievo della scuola sicionia attivo nei decenni centrali del III sec. a.C. Notizie desunte dai due trattati di Senocrate sulla bronzistica e sulla pittura sembrano infatti esser confluite nella trattazione sulle arti antiche di Plinio il Vecchio cosiccome in altre opere letterarie di età ellenistica o romana imperiale. L'inizio dell'arte di rappresentare un individuo in particolare sarebbe stato attribuito a Butade di Sicione, che avrebbe fatto un primo ritratto coroplastico del fidanzato della figlia. Meno certa è invece l'eventualità che Senocrate avesse incluso nella sua sequenza storica le immagini iconiche di Cleobi e Bitone, erette a Delfi e replicate ad Argo, ad opera di scultori argivi. Invece, la caricatura di Ipponatte ad opera di Bupalò e Atenide e l'autoritratto di Teodoro di Samo dovevano aver costituito momenti salienti nella dinamica storica ricostruita da Senocrate. Altri momenti importanti della medesima ricostruzione sembrano esser state statue di Olimpionici, il gruppo di Armodio e Aristogitone di Antenore e le raffigurazioni dei generali Greci e Persiani nella battaglia di Maratona dipinta nella *Stoa Poikile*. L'età di Pericle potrebbe aver costituito –nella teoria senocratea– una battuta d'arresto nel processo di affermazione del ritratto realistico. La compiuta espressione del ritratto fisiognomico sarebbe stata attribuita a Demetrio di Alopeke. Infine, il culmine di quest' arte sarebbe stato posto nell'età di Alessandro e dei primi diadochi e sarebbe stato segnato dalle personalità di Lisippo, Lisistrato, Apelle e Protogene.

Γιάννος Κουράγιος, Δεσποτικό: Ένα νέο ιερό σε μια ακατοίκητη νησίδα των Κυκλάδων, *EYAIMENH* 5 (2004), 27-89

Despotiko: a newly discovered sanctuary at an uninhabited isle of the Cyclades. Despotiko lies to the west of Paros and Antiparos, in a strategic position, in the centre of Cyclades. The site of Mandra is located at the island's north-east corner. The island has been identified with ancient Prepesinthos, mentioned by Strabo and Pliny. The archaeological remains of Despotiko were first explored in the late nineteenth century by Ch. Tsountas, who excavated early Cycladic cemeteries at Livadi and Zoumbaria and identified remains of a prehistoric settlement at the site Chiromilos. Rescue excavations were initiated in 1997 under the auspices of the Ministry of Culture. Short annual campaigns of excavation continued through 2000, focused on the site at Mandra, where a large sanctuary dedicated to Apollo has been located. Up to date eight large buildings have been found. Apart from the Archaic building of the sixth century BC, Classical and Hellenistic buildings have been unearthed. Although the temple has not been located yet, many parts of the temple's upper structure, built in later walls, have been identified. The

excavation has yielded a great number of finds, many of which are of prime importance as to the interpretation of the site, its role in the Aegean and its relations with the Near East, from the Archaic to the Roman period.

Σταυρούλα Οικονόμου, Νεκρικά κοσμήματα: Τα ελάσματα κάλυψης του στόματος, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 5 (2004), 91-133

Burial jewels: the custom of mouth bands. Mouth bands made of gold, or rarely of silver, appear in different types of burials mostly in the area of the south Balkans as early as the Neolithic period until the early Christian era. The custom seems to apply especially to regions under direct or indirect Mycenaean influence, such as Cyprus of the Late Bronze Age and Macedonia of the archaic and classical periods. Some of these bands are decorated with floral, geometrical or pictorial patterns whereas others bare no decoration.

The few inscribed gold bands, usually in the shape of a leaf, mention either the name of the deceased or a dedication to the underworld deities and date from the fourth c. B.C. to the first c. A.D. These are associated to the gold «dionysiac-orphic» sheets and to the mystery cults of Dionysus and Persephone.

Sophia Kremydi-Sicilianou, Patterns of monetary circulation in Roman Macedonia: The hoard evidence, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 5 (2004), 135-149

Νομισματική κυκλοφορία στη Ρωμαϊκή Μακεδονία: Η μαρτυρία των θησαυρών. Στο άρθρο αυτό παρουσιάζονται οι «θησαυροί» που έχουν βρεθεί στην περιοχή της Μακεδονίας κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους με ιδιαίτερη έμφαση στα πρόσφατα ευρήματα. Συζητείται η διάδοση του ρωμαϊκού νομίσματος στην περιοχή και αντιδιαστέλλεται η σχετικά συχνή εμφάνιση των αργυρών υποδιαιρέσεων, κυρίως των δηναρίων, με την εξαιρετικά σπάνια εμφάνιση των χαλκών και την πλήρη απουσία των χρυσών.

Οι «θησαυροί» που περιέχουν χάλκινες κοπές των επαρχιακών νομισματοκοπειών ταξινομούνται σε τέσσερεις γεωγραφικές ενότητες που αντιστοιχούν στις τέσσερεις μερίδες. Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από το υλικό είναι τα ακόλουθα: Η συντριπτική πλειονότητα των χάλκινων κοπών που κυκλοφορούσαν στη περιοχή ανήκαν στα μακεδονικά νομισματοκοπεία ενώ, εντελώς εξαιρετικά, εμφανίζονται νομίσματα από τη Μικρά Ασία. Επιπλέον, παρόλο που οι «θησαυροί» του πρώτου αιώνα είναι ελάχιστοι, φαίνεται πως την περίοδο αυτή τα νομίσματα δεν απομακρύνονταν σχεδόν καθόλου από την περιοχή που κόπηκαν. Κατά τον δεύτερο αλλά κυρίως κατά τον τρίτο αιώνα, οι επαρχιακές κοπές κυκλοφορούσαν ευρύτερα μέσα στη Μακεδονία· οι κοπές της πρώτης μερίδας ωστόσο εξακολουθούσαν να μετακινούνται λιγότερο, τουλάχιστον προς δυσμάς. Η ευρύτερη κυκλοφορία των νομισμάτων του τρίτου αιώνα θα πρέπει να συνδέεται με την παρατηρημένη μετρολογική αλλά και τεχνολογική τους ομοιομορφία.

Τέλος προτείνεται πως, αντίθετα με ότι συνέβαινε σε παλαιότερες περιόδους, οι κοπές των επαρχιακών πόλεων στους αυτοκρατορικούς χρόνους μπορούσαν να γίνουν αμοιβαία αποδεκτές ως νόμιμο μέσο συναλλαγής από γειτονικές πόλεις. Εάν η υπόθεση είναι ορθή, τότε η πρακτική αυτή αποτελεί ένα πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση της

νομισματικής ενοποίησης της αυτοκρατορίας που επεβλήθη με τις μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού.

Fragkiska Megaloudi, Agriculture in mainland Greece at the Protogeometric period: A view from the archaeobotanical remains, *EYΛIMENH* 5 (2004), 151-160

Agriculture et alimentation en Grèce Proto-géométrique: les restes carpologiques. La présente étude réalise la première synthèse des données archéo-botaniques disponibles en Grèce concernant la période proto-géométrique. Cinq sites situés dans la partie continentale de la Grèce et datés de la première phase de la période proto-géométrique ont été analysés de manière descriptive. Leur étude a permis d'attester la présence de céréales (orge, engrain, amidonnier, froment, épeautre, millet), de légumes (lentilles, pois, gesses, fèves, ers), d'oléagineux (pavot, cameline, lin) et d'espèces fruitières (figue, vigne).

ΝΕΚΡΙΚΑ ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ: ΤΑ ΕΛΑΣΜΑΤΑ ΚΑΛΥΨΗΣ ΤΟΥ ΣΤΟΜΑΤΟΣ*

Η χρήση ελασμάτων, σχεδόν αποκλειστικά από χρυσό, που χρησιμοποιούνται για την κάλυψη ολόκληρου ή τμημάτων του προσώπου του νεκρού¹ εμφανίζεται ήδη από τη Νεολιθική εποχή και απαντά έως και τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες άλλοτε με διακοπές και άλλοτε με εξάρσεις. Το έθιμο εντοπίζεται κυρίως στη Νότια Βαλκανική και σε ορισμένες θέσεις της Ανατολής. Η μεγάλη χρονική διάρκεια αλλά και η γεωγραφική εξάπλωσή του φαίνεται να σχετίζονται με ισχυρές μεταθανάτιες αντιλήψεις και πιθανότατα με λατρείες συγκεκριμένων θεοτήτων.

Μία από τις κατηγορίες τέτοιων ελασμάτων είναι αυτά που τοποθετούνται πάνω στα χείλη του νεκρού η μελέτη των οποίων είναι σχετικά περιορισμένη μέχρι σήμερα. Η δημοσίευση των αντικειμένων της συλλογής Σταθάτου από τον Pierre Amandry και το άρθρο της Αικατερίνης Δεσποίνη στον τμητικό τόμο για τη Μαίρη Σιγανίδου είναι οι μοναδικές μελέτες που παρέχουν πληροφορίες και συγκεντρωτικά σχόλια για το θέμα, ενώ σποραδικές αναφορές απαντούν κυρίως στις ανασκαφικές δημοσιεύσεις για τις αρχαιολογικές θέσεις στις οποίες έχουν εντοπιστεί τέτοια ελάσματα.

Με το παρόν κείμενο επιχειρείται μία προσέγγιση του εθίμου της «κάλυψης» του στόματος του νεκρού κυρίως στο χώρο της Βαλκανικής μέσα από την κατηγοριοποίηση και τυπολογική κατάταξη του υλικού και η αναζήτηση της προέλευσης, του μοντέλου

* Θερμές ευχαριστίες στους καθηγητές του Πανεπιστημίου Κρήτης Ν.Χρ. Σιαμπολίδη και Π. Θέμελη για τις σημαντικές παρατηρήσεις τους, στον επίκουρο καθηγητή Γ.Ζ. Τζιφόπουλο που αφιέρωσε πολύτιμο χρόνο τόσο για την ανάγνωση του κειμένου όσο και για τις συζητήσεις μας, αλλά και στον συνάδελφο και φίλο Γιάννη Λαγαμτζή για την ενθάρρυνση και την υπομονή του. Σημαντικές ήταν και οι παρατηρήσεις της επίκουρης καθηγήτριας γλωσσολογίας Γ. Κατσιμαλή, που με βοήθησαν να αποφύγω συντακτικά και γραμματικά ολισθήματα. Αφορμή για το παρόν κείμενο στάθηκε η μεταπτυχιακή μου εργασία με τίτλο *Χρυσά και αργυρά επιστόμια* που τυπώθηκε το 2003 στη σειρά «Ρίθυμα» του Πανεπιστημίου Κρήτης υπό την επιμέλεια του καθηγητή Ν. Φαράκλα.

¹ Τα ελάσματα είτε είναι ολοπρόσωπα, όπως οι γνωστές «μάσκες» των μυκηναϊκών ταφών, τα προσώπια από το νεκροταφείο του Trebenishte της Γιουγκοσλαβίας αλλά και από το αρχαϊκό-κλασικό νεκροταφείο της Σίνδου της Μακεδονίας και τη Δ. νεκρόπολη Αρχοντικού Πέλλας (βλ. σχετικά Filow 1927, 13, Σίνδος 1985 και Δεσποίνη 1998, 75-76, Χρυσοστόμου-Χρυσοστόμου 2002, 469-470), είτε μικρότερου μεγέθους «ταινίες» που καλύπτουν τμηματικά το πρόσωπο του νεκρού, βλ. Garland 1985, 79, εικ. 16 και Δεσποίνη 1998, 68 με αναφορά στην παιδική ταφή III του ταφικού περιβόλου Α των Μυκηνών, όπου ολόκληρο το σώμα του παιδιού ήταν καλυμμένο από φύλλα χρυσού. Η χρήση χωριστών φύλλων χρυσού για την κάλυψη τμημάτων του προσώπου απαντά ήδη από την ΠΜ II περίοδο στην Κρήτη όπως δηλώνει χρυσή ταινία με σικτικούς οφθαλμούς από τάφο του Μόχλου. Ο Hood (1993, 229, εικ. 185Α:3) θεωρεί ότι η ταινία αυτή χρησιμοποιήθηκε ως διάδημα ενώ ο Higgins (1977, 44 εικ. 38) δεν αποκλείει την πιθανότητα να κάλυπτε τα μάτια του νεκρού. Ελάσματα για την κάλυψη των ματιών έχουν εντοπιστεί και στο αρχαϊκό-κλασικό νεκροταφείο της Σίνδου (βλ. Δεσποίνη 1998, 67-68), σε αρχαϊκή ταφή κοριτσιού της Δ. νεκρόπολης του Αρχοντικού Πέλλας (βλ. Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2002, 469, εικ. 8), σε σαρκοφάγους της Γοργυπίας (βλ. *Gold und Kunsthandwerk* 1989, 181 αρ. 255 (εικ. 85), στη νεκρόπολη της Χερσονήσου στον Εύξεινο Πόντο βλ. Minns 1971, 507 (εικ. 339) και τη Δούρα Ευρώπης βλ. *Dura Europos II*, 29, 34-35 (πιν. XXXIV, XXXVII).

εξάπλωσης αλλά και των αντιλήψεων που κατέστησαν τη χρήση των ελασμάτων αναγκαία για κάποιες ομάδες ανθρώπων.

Για το έθιμο δεν υπάρχει καμία αναφορά στις αρχαίες πηγές και γι' αυτό στα κείμενα δεν απαντά λέξη ή έκφραση που να περιγράφει τα ελάσματα. Έτσι, η ορολογία που έχει επικρατήσει στην ελληνική βιβλιογραφία είναι *επιστόμια*, σε αντίθεση με τις εκφράσεις *τανίες* ή *ελάσματα σόματος* που χρησιμοποιούνται στην ξενόγλωσση. Το ρήμα *επιστομίζω* έχει την έννοια του «φιμώνω» ή μεταφορικά «χαλιναγωγώ» και το ουσιαστικό *επιστομής* σημαίνει «φορβειά».² Η χρήση του όρου *επιστόμιο* λοιπόν όχι μόνο δεν αποκαλύπτει το σκοπό και τη λειτουργία των ελασμάτων αλλά είναι μάλλον αποπροσανατολιστική και για το λόγο αυτό στο παρόν κείμενο προτιμήθηκε η έκφραση *ελάσματα σόματος*.

Τα πρωιμότερα παραδείγματα τέτοιων ελασμάτων προέρχονται από τάφους της Βάρνας στη Βουλγαρία. Οι «συμβολικές ταφές», στις οποίες αυτά εντοπίστηκαν, χρονολογούνται στα τέλη της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. και έχουν σχετιστεί με τη λατρεία τη Μεγάλης Μητέρας Θεάς.³ Μεγάλη απόσταση –τόσο χρονική όσο και γεωγραφική– χωρίζει τα ελάσματα της Βάρνας από το επόμενο εύρημα που εντοπίζεται σε πλούσια ανδρική ταφή του βασιλικού νεκροταφείου της Ουρ και χρονολογείται ανάμεσα στο 2150 και 2025 π.Χ.⁴

Στην ύστερη Εποχή του Χαλκού το έθιμο απαντά στην Κύπρο με 55 περίπου ελάσματα από ταφές της Έγκωμης, πέντε από τάφο του Κιτίου και ένα από τάφο του Μαρωνίου.⁵ Στην ΥΜ ΙΙΙ (1400-1070 π.Χ.) περίοδο χρονολογείται το έλασμα από το Μαύρο Σπήλιο της Κνωσού και στους μυκηναϊκούς χρόνους δύο ελάσματα από ιδιωτικές συλλογές, τη συλλογή Σταθάτου και τη συλλογή Κανελλόπουλου.⁶

Τα παραδείγματα των γεωμετρικών χρόνων είναι περιορισμένα. Τέσσερα ελάσματα από την Κάμειρο και ένα από την Ιαλυσό της Ρόδου, ένα από τάφο της Αττικής, και ένα ακόμη από τα Κάτω Δευτερά της Κύπρου⁷ είναι τα μοναδικά αντικείμενα που χρονολογούνται από τον 9^ο έως και τις αρχές του 7^{ου} αιώνα π.Χ. εκτός

² LSJ s.v., *επιστοματίζω*.

³ Βλ. Παράρτημα αρ. 1-2. Ανάλογα ελάσματα εντοπίστηκαν στο σπήλαιο Ζα της Νάξου και την Αναβησό Γιαννιτών Πέλλας και τοποθετούνται στην Τελική Νεολιθική, αλλά η χρήση τους δεν είναι βέβαιη καθώς είναι πιθανόν να έχουν χρησιμοποιηθεί για τη διακόσμηση ενδυμάτων, βλ. παρ. αρ. 3-5.

⁴ Βλ. παρ. αρ. 200.

⁵ Για τα ελάσματα της Έγκωμης βλ. παρ. αρ. 115-169, για το έλασμα του Μαρωνίου αρ. 170, για τα ελάσματα του Κιτίου αρ. 172-176. Ακόμη ένα έλασμα από άγνωστη θέση της Κύπρου χρονολογείται στην ΥΚ ΙΙ-ΙΙΙ (αρ. 171).

⁶ Για το έλασμα της Κρήτης βλ. παρ. αρ. 186, της συλλογής Κανελλόπουλου αρ. 81 και της συλλογής Σταθάτου αρ. 100.

⁷ Για τα ελάσματα της Καμείρου και της Ιαλυσού βλ. παρ. αρ. 192-196 και για το έλασμα από τα Κάτω Δευτερά αρ. 177. Για την ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα συζήτηση σχετικά με το έλασμα της Αττικής (αρ. 198), βλ. Ohly 1953, 69 (εικ. 37b), von Salis 1957, 99 (εικ. 8), Andronikos 1968, 42-43, (εικ. 1b), Δεσποίνη 1998, 69-70. Βλ. ακόμη Σταμπολίδης 1996, 112-113, όπου αναφέρονται κομμάτια χρυσών ελασμάτων προερχόμενα από πυρά γεωμετρικών χρόνων για τα οποία διατυπώνεται με επιφύλαξη η άποψη ότι ορισμένα μπορεί να ήταν «επιστόμια». Η Δεσποίνη (1998, 72) χαρακτηρίζει «επιστόμια» ορισμένα ελάσματα από τον τάφο Barberini της Ετρουρίας, ωστόσο στη δημοσίευσή του τάφου δεν υπάρχει αντίστοιχη αναφορά βλ. σχετικά Curtis 1925, 19, 23-24 (πιν. 4, 8).

αυτών που προέρχονται από τα νεκροταφεία της Μακεδονίας: επτά ελάσματα από την Τσαουσίτσα και ένα από το νεκροταφείο του Παλιού Γυναικόκαστρου.⁸

Στους αρχαϊκούς χρόνους το έθιμο παρουσιάζει έξαρση και ο μεγαλύτερος αριθμός αντικειμένων προέρχεται από νεκροταφεία της Μακεδονίας (Αϊβασίλ, Τούμπα, Αγ. Αθανάσιος, Αγ. Παρασκευή, Σίνδος, Κουφάλια, Σταυρούπολη, Καραμπουρνάκι, Πέλλα, Αιανή, Τράγιλος, Αμφίπολη, Χαλκιδική), ενώ τα ευρήματα από άλλες περιοχές είναι σποραδικά.⁹

Η Μακεδονία συνεχίζει να κυριαρχεί μέχρι και τα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ. καθώς ελάσματα έχουν εντοπιστεί σε νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης (Σίνδος, Νέα Φιλαδέλφεια) και των γύρω περιοχών (Πύδνα, Γαληψός, Πέλλα, Αμφίπολη, Αγ. Μάμας).¹⁰ Από την Κύπρο προέρχονται ακόμη έξι ελάσματα, τρία από το Μάριον, ένα από την Κερύνεια και δύο από τη Χρυσοχού, και άλλο ένα έλασμα από την Ανατολή, συγκεκριμένα από τη Λαοδικεία.¹¹

Στον 4^ο αιώνα χρονολογούνται τα πρώτα ελάσματα στόματος που φέρουν επιγραφές ενώ στους επόμενους προχριστιανικούς και μεταχριστιανικούς αιώνες τα ευρήματα σπανίζουν αν και η γεωγραφική τους εξάπλωση περιλαμβάνει περισσότερες περιοχές της Ανατολής από ό,τι παλαιότερα. Τρία ελάσματα έχουν εντοπιστεί στη Νινευή, δέκα στη Δούρα Ευρωπό, τρία στη Γοργυπία, ένα στη Χερσόνησο και δύο στην Ολβία του Εύξεινου Πόντου.¹²

⁸ Για τα ελάσματα της Τσαουσίτσας βλ. παρ. αρ. 7-13 και του Παλιού Γυναικόκαστρου αρ. 6. Ομοιότητες με τα ελάσματα της Τσαουσίτσας ως προς τη διακόσμηση παρουσιάζει έλασμα στόματος από τάφο της Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης το οποίο χρονολογείται γενικά στην Εποχή του Σιδήρου (αρ. 14). Τρία ελάσματα που χρονολογούνται στα τέλη του 8^{ου}-αρχές 7^{ου} αιώνα π.Χ. ανήκουν στη συλλογή Κανελλοπούλου (αρ. 82-84).

⁹ Για τα ελάσματα του Αϊβασίλ βλ. παρ. αρ. 15, της Τούμπας αρ. 16-20, του Αγ. Αθανασίου αρ. 27, της Αγ. Παρασκευής αρ. 25-28, της Σίνδου αρ. 29-37, των Κουφαλίων αρ. 38, της Σταυρούπολης αρ. 39-40, του Καραμπουρνάκι αρ. 41, της Πέλλας αρ. 42-49, της Αιανής αρ. 50, της Τραγίλου αρ. 51, της Αμφίπολης αρ. 52-55, του Πολυγύρου και της Αφύτιος Χαλκιδικής αρ. 56-57. Στον 7^ο αιώνα π.Χ. χρονολογείται έλασμα του Μουσείου Μπενάκη (αρ. 112), τα ελάσματα του Κούλτεπε (αρ. 199), της Θήβας (αρ. 198), της Σαλαμίνας (αρ. 178) και δύο ελάσματα από την Κύμη της Ιταλίας (αρ. 222-223). Για το έλασμα της Σαλαμίνας βλ. και Karageorghis 1968, 166 (πίν. 135) όπου αναφέρονται και άλλα ελάσματα με παραστάσεις αρμάτων και σφιγγών που εντοπίστηκαν στον ίδιο λάκκο τάφου του 7^{ου} αιώνα π.Χ. και όλα χαρακτηρίζονται από τον ανασκαφέα ως διαδήματα. Από τα νεκροταφεία της Μακεδονίας θεωρείται ότι προέρχονται και τα ελάσματα των συλλογών Κανελλοπούλου και Σταθάτου (αρ. 85-98 και 101-109 αντίστοιχα). Δύο ακόμη ελάσματα πιθανόν από τη Μακεδονία χρονολογούνται γύρω στα μέσα του 6^{ου} αιώνα π.Χ. (αρ. 59-60) και άλλα δύο γύρω στο 500 π.Χ. (αρ. 61-62). Στα μέσα του 6^{ου} αιώνα π.Χ. χρονολογείται έλασμα του Μουσείου Μπενάκη (αρ. 113).

¹⁰ Σίνδος βλ. παρ. αρ. 63-71, Νέα Φιλαδέλφεια αρ. 72, Πύδνα αρ. 73-74, Γαληψός αρ. 75, Πέλλα αρ. 76, Αμφίπολη αρ. 77, Αγ. Μάμας αρ. 78-79. Δύο ελάσματα της Συλλογής Σταθάτου χρονολογούνται στον 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ. (αρ. 110-111) και στα τέλη του 5^{ου}-αρχές 4^{ου} αιώνα π.Χ. χρονολογείται το έλασμα συλλογής στο Gevelsberg (αρ. 114).

¹¹ Για τα ελάσματα από το Μάριον βλ. παρ. αρ. 179-181, για τα ελάσματα της Χρυσοχού αρ. 182-183 (πρβλ. Donder 1980, 94 αρ. 245 για παρόμοιο χάλκινο έλασμα από τη Θήβα το οποίο αναγνωρίζεται ως προμετωπίδιο υποσκευής), της Κερύνειας αρ. 184, της Λαοδικείας αρ. 204.

¹² Τα ελάσματα της Νινευή χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. (αρ. 201-203), της Δούρα Ευρωπού από τον 1^ο αιώνα π.Χ. έως τον 3^ο αιώνα μ.Χ. (αρ. 205-214), της Ολβίας στον 1^ο αιώνα μ.Χ. (αρ. 217-218) και της Γοργυπίας από τον 2^ο έως τα μέσα του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. (αρ. 219-221). Στους ρωμαϊκούς χρόνους χρονολογούνται έλασμα από τους Φιλιππους (αρ. 80), από το Μάριον (αρ. 185), τρία ελάσματα από το Σφακάκι (αρ. 187-189) και το έλασμα της Χερσονήσου (αρ. 216). Στον 1^ο αιώνα μ.Χ. χρονολογείται έλασμα από τη Λάδη (αρ. 215), στον 1^ο-2^ο αιώνα μ.Χ. έλασμα από το Καστέλλι Κισάμου (αρ. 190) και στον

Τα ελάσματα είναι σφυρήλατα, ορισμένα έχουν στα άκρα τους μικρές οπές –ο αριθμός των οποίων ποικίλλει– και η μορφή τους φαίνεται προσαρμοσμένη στη χρήση. Τα πρωιμότερα έχουν απλό ελλειπτικό ή τετράπλευρο σχήμα, ακολουθούν τα ρομβοειδή που είναι τα περισσότερα, λίγα τριγωνικά και κάποια ορθογώνια με ένταση στο μέσον ή τα άκρα, ενώ όλα σχεδόν τα ενεπίγραφα είναι φυλλόσχημα.¹³

Αρκετά είναι ακόσμητα ενώ για τα κοσμημένα χρησιμοποιούνται οι τεχνικές της εγχάραξης, της στίξης και της μήτρας. Οι δύο πρώτες απαντούν κυρίως στα γεωμετρικά αντικείμενα, ενώ η μήτρα κυρίως στα ελάσματα της Κύπρου και τα μακεδονικά των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, συχνά με την παράλληλη χρήση της εγχάραξης για τονισμό των λεπτομερειών της κόσμησης. Μία από τις σημαντικότερες κοσμήσεις είναι η απόδοση του στόματος που απαντά σχεδόν αποκλειστικά στην Κύπρο (σε δεκαπέντε ελάσματα της Έγκωμης, σε ένα από το Κίτιον, σε τρία από το Μάριον, στο έλασμα της Κερύνειας) και εκτός της νήσου μόνο σε δύο ελάσματα από την Κάμειρο και τρία από τη Γοργυπία. Τα υπόλοιπα μοτίβα ακολουθούν λίγο πολύ τις τάσεις της κοσμηματοποιίας της εποχής τους. Έτσι, στα ελάσματα των γεωμετρικών χρόνων απαντά ο μαιάνδρος και η συνεχόμενη τεθλασμένη, οι κυκλίσκοι καθώς και οι σικτικές γραμμώσεις, ενώ στους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους κυριαρχούν τα φυτικά μοτίβα με βασικό κόσμημα το ρόδακα πλαισιωμένο από φύλλα, πέταλα, λωτούς, κλαδιά, ανθέμια, βλαστόσπειρες κ.ά.¹⁴ Σπανιότερα αποδίδονται ζώα (λέοντες, σφιγγες, άλογα, αϊγαγροί), ενώ ανθρώπινες μορφές απαντούν μόνο σε δύο ελάσματα της Έγκωμης.

«Αφηγηματικές» παραστάσεις είναι μόλις τέσσερις. Από τη Σαλαμίνα της Κύπρου προέρχεται έλασμα που αποδίδει άρμα, από τη Σίνδο έλασμα με πλοίο,¹⁵ από τη Λάδη έλασμα με αέτωμα που φέρει στο τύμπανο γοργόνειο¹⁶ και από τη Λαοδικεία έλασμα με γυναικεία θεότητα. Σε αρκετά μακεδονικά ελάσματα το κόσμημα δεν έχει αποτυπωθεί πλήρως, γεγονός που οδήγησε τη Δεσποίνη να υποθέσει ότι ίσως ο τεχνίτης πρώτα εντύπωνε τη μήτρα και έπειτα ψαλίδιζε το έλασμα για να του δώσει το επιθυμητό σχήμα.¹⁷ Δεν είναι λίγες, όμως, οι περιπτώσεις που το κόσμημα προσαρμόζεται πλήρως

2^ο αιώνα μ.Χ. έλασμα που ίσως κάλυπτε το στόμα από το Επανοχώρι Χανίων (αρ. 191). Πέντε ακόμη ελάσματα απαντούν στη βιβλιογραφία χωρίς χρονολόγηση, δύο από τη Μακεδονία και τρία από την Κύπρο (αρ. 224-228).

¹³ Σε τέσσερις ανδρικές ταφές του 6^{ου} αιώνα π.Χ. των ανασκαφών της ΒΙ.ΠΕ.Θ. Σίνδου εντοπίστηκαν χρυσά ελάσματα που ταυτίζονται από τους ανασκαφείς με «επιστόμια». Το σχήμα τους όπως αναφέρεται στη δημοσίευση «παραπέμπει στο αρχαϊκό μηδίαμα», βλ. σχετικά Κεραμάρης et alii 2002, 234, εικ. 3, ωστόσο η ερμηνεία τους ίσως δεν είναι ορθή.

¹⁴ Το μοτίβο του ρόδακα απαντά στην κοσμηματοποιία ήδη από τους μυκηναϊκούς χρόνους βλ. για παράδειγμα *Ελληνικό Κόσμημα* 1997, 41 αρ. 24 για το διάδημα του τάφου IV του ταφικού κύκλου Α των Μυκηνών. Ρόδακας κοσμεί ενώτια, δακτυλίδια και πόρπες από τα γεωμετρικά έως τα ελληνιστικά χρόνια βλ. Laffineur 1978, 97-104, ενώ τα μακεδονικά κοσμήματα των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων παρέχουν τη μεγαλύτερη ποικιλία του μοτίβου.

¹⁵ Η Δεσποίνη (1987, 135-137) θεωρεί ότι τα αναχρονιστικά στοιχεία της παράστασης που παραπέμπουν σε παράλληλα του 8^{ου} και 7^{ου} αιώνα π.Χ. χρησιμοποιήθηκαν συνειδητά από τον τεχνίτη που ίσως επιθυμούσε να αποδώσει το πλοίο με το οποίο θα ταξίδευε η νεκρή.

¹⁶ Τερζοπούλου 1998, 20 (εικ. 7). Ανάλογη διακόσμηση απαντά σε ελάσματα της αρχαίας Θράκης, ιδιαίτερα από περιοχές κοντά στη Μαύρη Θάλασσα βλ. σχετικά *Ancient Gold* 1998, 116 αρ. 33.

¹⁷ *Ελληνικός Πολιτισμός* 1993, 169 αρ. 176. Η Δεσποίνη θέτει ζήτημα ετεροπροσωπίας του τεχνίτη που σκάλιζε τη μήτρα και του χρυσοχόου που έκοβε το έλασμα και συζητά την πιθανότητα το έλασμα να παραδιδόταν στον χρυσοχόο κομμένο από τον πελάτη, βλ. Δεσποίνη 2000, 282-283.

στο σχήμα του ελάσματος και μάλιστα περιβάλλεται από ομοιόσημο με το έλασμα πλαίσιο. Ακόμη, κάποιες φορές οι μήτρες είναι μικρότερες από το έλασμα και ο τεχνίτης εντυπώνει πολλές φορές το ίδιο μοτίβο για να καλύψει την προσφερόμενη επιφάνεια.¹⁸

Αν και η απόλυτη κατάταξη των ελασμάτων σε κλειστές κατηγορίες είναι δύσκολη, παρατηρούμε ότι καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει η γεωγραφική περιοχή που εντοπίζονται σε συνδυασμό με την εποχή στην οποία ανήκουν. Όλα τα ελάσματα της νεολιθικής εποχής είναι, όπως θα περιμέναμε, ακόσμητα. Τα κυπριακά ελάσματα παρουσιάζουν μία σχετική ποικιλομορφία ως προς τα σχήματα και τα κοσμήματα, τα ροδίτικα όπως και τα ελάσματα της Τσαουσίτσας είναι υποταγμένα στις απαιτήσεις της γεωμετρικής κόσμησης, ενώ τα μακεδονικά των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων δηλώνουν για πρώτη φορά την παγίωση του σχήματος σε ρόμβο και τη χρήση επαναλαμβανόμενων μοτίβων, μερικές φορές από την ίδια μήτρα.¹⁹

Οι οπές που φέρουν κάποια ελάσματα στα άκρα τους χρησιμεύουν για στερέωση και έχει υποστηριχθεί ότι τα αντικείμενα ήταν επίρραπτα είτε πάνω στο ύφασμα που κάλυπτε το πρόσωπο του νεκρού είτε πάνω στο «μαντήλι» που κρατούσε κλειστή την κάτω σιαγόνα του νεκρού,²⁰ συνήθεια που διασώζει μία σειρά μελανόμορφων και ερυθρόμορφων παραστάσεων της αγγειογραφίας του 6^{ου} και του 5^{ου} αιώνα π.Χ. αλλά και ο Λουκιανός στην πραγματεία του *Περί Πένθους*.²¹ Δεν μπορεί ωστόσο να αποκλειστεί και η πιθανότητα στερέωσης των ελασμάτων χωρίς τη μεσολάβηση υφάσματος, παρά μόνο με τη χρήση για παράδειγμα λεπτού υφασμάτινου μάντα ή κλωστής.²² Εξάλλου, αρκετά από τα φύλλα που έχουν αναγνωρισθεί ως «επιστόμια» –ανάμεσά τους και όλα τα ενεπίγραφα– δεν φέρουν καθόλου οπές, γεγονός που δηλώνει ότι απλά τα ακουμπούσαν πάνω στα χείλη του νεκρού.

Πρώτος ο Amandry υποστήριξε την αντικατάσταση των ολοπρόσωπων ελασμάτων από μικρότερα και ερμήνευσε πολλά από τα ελάσματα της συλλογής Σταθάτου ως «επιστόμια», «απογόνους» των μυκηναϊκών προσωπειών.²³ Πράγματι το «πέραςμα» από

¹⁸ Βλ. για παράδειγμα το έλασμα του Μουσείου Μπενάκη (αρ. 112) και δύο ελάσματα της Αγ. Παρασκευής (αρ. 25, 27).

¹⁹ Συχνή είναι η χρήση της ίδιας μήτρας σε κοσμήματα που προέρχονται από το ίδιο νεκροταφείο βλ. για παράδειγμα τα ελάσματα 417, 342 και 381 από τη Σίνδο, *Σίνδος* 1985. Μερικά από τα ελάσματα στόματος της Κύπρου έχουν χτυπηθεί από την ίδια μήτρα με διαδήματα, Καραγεώργης 1976, αρ. 144 και 146, Becatti 1955 αρ. 97 και 98 (πιν. XXI:97).

²⁰ Δεσποίνη 1998, 68-69. Ο Ζάχος υποστηρίζει κάτι ανάλογο για τα ελάσματα της νεολιθικής εποχής: «οι οπές προφανώς χρησίμευαν για τη στερέωση του ελάσματος πάνω σε υφασμάτινη ή δερμάτινη ταινία», βλ. σχετικά *Νεολιθικός Πολιτισμός* 1996, 339 αρ. 301. Χρυσή ταινία πρόσδεσης της κάτω σιαγόνας έχει εντοπιστεί σε τάφο των γεωμετρικών χρόνων στην Αττική και μολύβδινη σε προϊστορική ταφή μέσα σε σπήλαιο της Αττικής. Για την πρώτη βλ. Ohly 1953, 69, von Salis 1957, 99, Andronikos 1968, 42-43 και Δεσποίνη 1998, 69-70 και για τη δεύτερη Στάης 1895, 208-209.

²¹ Για τις παραστάσεις βλ. von Salis 1957. Λουκιανός, *Περί Πένθους* 17-20. Η συνήθεια του σφραγίσματος του στόματος και των οφθαλμών του νεκρού είναι γνωστή και στον Όμηρο (λ, στ. 424-426):

... ἢ δὲ κινῶπις

νοσφίσσ᾽ οὐδέ μοι ἔτλη, ἰόντι περ εἰς Ἄϊδαο,

χερσὶ κατ' ὀφθαλμοὺς ἐλέειν σὺν τε στόμ' ἐρέϊσαι.

²² Την άποψη αυτή απορρίπτει η Δεσποίνη γιατί παρατηρεί ότι οι οπές των ελασμάτων είναι κατασκευασμένες με βελόνι γεγονός που συνηγορεί όπως λέει στο ότι ήταν επίρραπτα, βλ. σχετικά Δεσποίνη 1998, 68.

²³ Amandry 1953, 37 κ.εξ.

το μυκηναϊκό προσωπείο στο έλασμα φαίνεται να επιβεβαιώνεται από δύο τριγωνικού σχήματος ελάσματα της Έγκωμης, τα οποία κάλυπταν εκτός από τα χείλη και το πηγούνι και χρονολογούνται στην Ύστερη Κυπριακή II-III περίοδο (1450-1100 π.Χ.).²⁴ Η Δεσποίνη πιστεύει ότι η χρήση των ελασμάτων για τα χείλη, όπως και των ταινιών που καλύπτουν τους οφθαλμούς, πιθανόν προτιμήθηκε ως πιο οικονομική λύση από τα ολοπρόσωπα ελάσματα.²⁵

Οι μελετητές δεν συμφωνούν πάντα με το χαρακτηρισμό των ελασμάτων ως «επιστομίων». Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ελασμάτων που εντοπίστηκαν σε τάφους της Βουλγαρίας που χρονολογούνται από τον 5^ο έως και το 2^ο αιώνα π.Χ. και τα οποία δημοσιεύονται ως επιστήθια κοσμήματα καθώς εντοπίστηκαν πάνω στο στέρνο των νεκρών.²⁶ Η Δεσποίνη αντίθετα θεωρεί ότι και αυτά τα ελάσματα κάλυπταν το στόμα και ότι τα πρωιμότερα εξ αυτών υπήρξαν πρόδρομοι των μακεδονικών.²⁷

Πολύτιμη βοήθεια για το χαρακτηρισμό των αντικειμένων προσφέρουν συνήθως οι ανασκαφικοί συσχετισμοί. Ωστόσο, είναι λίγα τα ελάσματα για τα οποία γνωρίζουμε τις ακριβείς συνθήκες εύρεσης είτε γιατί οι ανασκαφικές αναφορές είναι ελλιπείς είτε γιατί η προέλευσή τους είναι άγνωστη και φυλάσσονται σε ιδιωτικές συλλογές. Έτσι, εύλογα τίθεται το ερώτημα γιατί θα έπρεπε να έχουν χρησιμοποιηθεί όλα ως ελάσματα στόματος και όχι μόνο εκείνα που αποδίδουν χείλη. Παρόλα αυτά, για ορισμένα αντικείμενα –και ευτυχώς αντιπροσωπευτικά όλων των τύπων– οι πληροφορίες είναι ακριβείς και διαφωτιστικές. Δύο ταφές του νεκροταφείου της Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης, μία από το Μάριον της Κύπρου, η καύση της Ιαλυσού, μία ταφή στο Σφακάκι Ρεθύμνου, ορισμένες από τις ταφές της Δούρας Ευρωπού και οι περισσότερες από τις ταφές της Σίνδου επιβεβαιώνουν τη χρήση των ελασμάτων, καθώς αναφέρεται ότι εντοπίστηκαν κοντά στο κρανίο και σε πολλές περιπτώσεις πάνω στην κάτω σιαγόνα του νεκρού. Επιπλέον, όπως τονίζει η Δεσποίνη, σε καμία από τις ταφές του νεκροταφείου της Σίνδου στις οποίες εντοπίστηκε ολοπρόσωπο έλασμα ή ορθογώνιο έλασμα που είχε τη χρήση «μάσκας» δεν υπήρχε «επιστόμιο» και το αντίστροφο.²⁸

Ελάσματα στόματος έχουν εντοπιστεί σε καύσεις αλλά κυρίως σε ενταφιασμούς και έχει υποστηριχθεί ότι στην πρώτη περίπτωση οι ταινίες τοποθετούνται πάνω στο πρόσωπο του νεκρού κατά τη διάρκεια της εκφοράς και της πρόθεσης, μερικές φορές αφαιρούνται κατά την καύση –ώστε να αποφευχθεί η καταστροφή τους– και έπειτα τοποθετούνται μέσα στο τεφροδόχο αγγείο, ενώ στις περιπτώσεις των ενταφιασμών τα ελάσματα παραμένουν πάνω στο πρόσωπο του νεκρού καθ' όλη τη διάρκεια του τελετουργικού και της τοποθέτησης του νεκρού στον τάφο.²⁹ Ωστόσο, σε ορισμένες από

²⁴ Παρ. αρ. 119, 120.

²⁵ Δεσποίνη 1998, 75.

²⁶ Βλ. *Ancient Gold* 1998, αρ. 30, 137-138, 149 και *Thracian Art Treasures* 1975, αρ. 214, 217, 220, 222-224, 229.

²⁷ Δεσποίνη 1998, 66, σημ. 7.

²⁸ Ό.π. 66-67. Το μοναδικό έλασμα (αρ. 61) που θεωρείται ότι προέρχεται από τον ίδιο τάφο με προσωπείο δημοσιεύεται από την Hill (1964-65). Η ίδια άποψη αναφέρεται και σε μετέπειτα παρουσίαση των κοσμημάτων, όπου το έλασμα χαρακτηρίζεται επιστήθιο ή διάδημα βλ. *Jewelry* 1979, 74-75. Η απουσία ανασκαφικών στοιχείων για το συγκεκριμένο σύνολο καθώς και άλλων συνόλων όπου να απαντούν μαζί προσωπείο και διάδημα ή έλασμα στόματος κλονίζει τη θεωρία αυτή, εκτός και αν υποθέσουμε ότι στον τάφο υπήρχαν περισσότερες της μίας ταφές.

²⁹ Δεσποίνη 1998, 68-69. Η ίδια πιστεύει ότι η ύπαρξη ελασμάτων στόματος σε καύσεις οφείλεται σε

τις καύσεις που δεν ακολουθεί ανακομιδή φαίνεται ότι τα ελάσματα «καίγονταν» μαζί με το νεκρό, όπως δηλώνει η παρουσία ελάσματος από ήλεκτρο σε καύση της Ιαλυσού.³⁰

Ιδιαίτερη κατηγορία ελασμάτων στόματος συνιστούν τα ενεπίγραφα. Τέτοια έχουν εντοπιστεί μόνο στον ελλαδικό χώρο και είναι όλα χρυσά. Φέρουν –συνήθως χαραγμένο– το όνομα του νεκρού, συχνά τη λέξη *μύστης*, ενώ μόλις τρία φέρουν λέξεις που απευθύνονται προς τις θεότητες του Κάτω Κόσμου³¹ και έχουν συσχετισθεί με τα καλούμενα ορφικο-διονυσιακά ελάσματα.³² Από την περιοχή της Μακεδονίας και συγκεκριμένα από τάφους που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. προέρχονται ένα έλασμα με χαραγμένο πάνω του το όνομα Φυλομάγα από τη Μεθώνη³³ και άλλα δύο φυλλόσχημα ελάσματα με εγχάρακτα τα ονόματα των νεκρών Ήγησκα και Φιλοξένα από την Πέλλα.³⁴ Από την περιοχή της Πελοποννήσου προέρχονται τέσσερα ελάσματα. Δύο από ελληνιστικούς τάφους της Πάτρας, αμυγδαλόσχημο φύλλο με την επιγραφή Φίλων μύστας και ένα άλλο φυλλόσχημο με αντίστοιχη επιγραφή Δεξιλας μύστας,³⁵ από εγχυτρισμό σε πίθο των αρχών του 3^{ου} αιώνα π.Χ. στην αρχαία Ήλιδα, ρομβοειδές έλασμα με το όνομα Εύξενη³⁶ και τέλος από την ίδια θέση, από τάφο του 3^{ου} αιώνα π.Χ., φύλλο –πιθανόν μυρτιάς– με εγχάρακτο το όνομα Φιλημήνα.³⁷ Ακόμη ένα έλασμα σχήματος φύλλου δάφνης, από ελληνιστικό τάφο του Αιγίου, φέρει εγχάρακτη τη λέξη μύστης χωρίς να αναφέρει το όνομα του νεκρού.³⁸ Η αναγραφή της λέξης *μύστης* και ο συσχετισμός τους με τα «ορφικο-διονυσιακά» ελάσματα συνέδεσε τα παραπάνω αντικείμενα με την ύπαρξη κάποιας μυστηριακής λατρείας, της οποίας μύστης θα ήταν ο νεκρός κάτοχός τους, θεωρία που ενισχύθηκε από την εύρεση δύο ελασμάτων που αναφέρουν τα ονόματα των θεοτήτων του Κάτω Κόσμου. Το ένα σε σχήμα φύλλου δάφνης προέρχεται από την Πέλλα, φέρει σικτή επιγραφή σε τρεις στίχους Φερσεφόνηη Ποσειδιππος μύστης εὐσεβής και χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του

επίδραση των ενταφιασμών (ό.π., 75). Τα ελάσματα είναι πολύ λεπτά και τόσο ο Ohly όσο και οι Kurz και Boardman έχουν υποστηρίξει ότι κατασκευάζονταν αποκλειστικά για ταφική χρήση κάτι που δεν ισχύει για όλα τα κοσμήματα που τοποθετούνται ως κτερίσματα στις ταφές, βλ. σχετικά Ohly 1953, 68, Kurz-Boardman 1994, 196, 201.

³⁰ Γρηγοριάδου *et alii* 1999, 391-395. Παρ. αρ. 196.

³¹ Παλαιότερα οι λέξεις αυτές χαρακτηριζόταν ως χαιρετισμός προς τις θεότητες και όχι ως επίκληση, για τη σχετική συζήτηση βλ. Χατζόπουλος 2002, 25.

³² Για τα «ορφικο-διονυσιακά» ελάσματα βλ. Pugliese-Carratelli 1993, Bernabé - Jiménez 2001, αλλά και Zuntz 1971. Για το νέο έλασμα αυτής της κατηγορίας από το Ανατολικό Νεκροταφείο της Αμφίπολης βλ. Μάλαμα 2001, 118. Βλ. και Salskov Roberts 2002 για την ενδιαφέρουσα προσπάθεια συσχετισμού των ελασμάτων με τα συνευρήματά τους που επιχειρείται για πρώτη φορά.

³³ Παρ. αρ. 229. Σχετικά με το όνομα Φυλομάγα ο Μπέσιος (1986, 142-3) σχολιάζει ότι είναι το αντίστοιχο του Φυλομάχη στη μακεδονική διάλεκτο.

³⁴ Παρ. αρ. 230, 232. Βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1992, 127-8, όπου το όνομα Ήγησκα αναφέρεται ως υποκοριστικό του Ήγησώ (σημ. 4) και Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989, 95 αντίστοιχα.

³⁵ Παρ. αρ. 234-235.

³⁶ Παρ. αρ. 237. Ο Γιαλούρης (1996, 130) αναφέρει ως χρονολόγηση το τρίτο τέταρτο του 3^{ου} αιώνα π.Χ.

³⁷ Παρ. αρ. 238. Ο Θέμελης (1991, 146-149 και 154 αρ. 15) αναφέρει ότι το έλασμα, το οποίο εντοπίστηκε κάτω από τα οστά του κρανίου, είχε τη χρήση «δανάκης» περισσότερο παρά κοσμήματος.

³⁸ Παρ. αρ. 236. Βλ. και Χρυσσοτόμου 1992, 142 για χρυσό φύλλο από μακεδονικό τάφο για το οποίο αναφέρεται ότι ίσως έφερε το όνομα του νεκρού με μελάνι το οποίο οβήστηκε.

4^ο αιώνα π.Χ.,³⁹ ενώ το δεύτερο από το Σφακάκι Ρεθύμνου, φέρει εμπιεστη-εγχάρακτη σε δύο στίχους την επιγραφή Πλούτωνι Φερσεφόνη και χρονολογείται ανάμεσα στο 25 π.Χ. και το 40 μ.Χ.⁴⁰ Ένα τρίτο έλασμα φέρει την επιγραφή Φιλίστη Φερσεφόνη χείρειν προέρχεται από τον Τύμβο LI της Βεργίνας και γνωρίζουμε μόνο ότι εντοπίστηκε μαζί με όστρακα ελληνιστικής εποχής «μέσα σε τεφροχώματα».⁴¹

Το μέγεθος και το σχήμα των ενεπιγράφων ελασμάτων είναι προσαρμοσμένα στη χρήση τους και η επιλογή της μορφής του φύλλου δεν μπορεί να είναι τυχαία. Δένδρα όπως η μυρτιά και η δάφνη σχετίζονται με τη λατρεία συγκεκριμένων θεοτήτων. Ο Πλίνιος μας πληροφορεί ότι ο πυθαγόρειος τρόπος ταφής επιβάλλει μεταξύ άλλων χρήση φύλλων μυρτιάς,⁴² ενώ ο Ιάμβλιχος αναφέρει ότι τα φύλλα του κέδρου, της δάφνης, του κυπαρισσιού και της μυρτιάς είναι τα καταλληλότερα για τη λατρεία των θεών.⁴³ Αλλά και η αποκλειστική χρήση χρυσού για την κατασκευή τους φαίνεται ότι σχετίζεται με την πίστη και την ελπίδα για τη μεταθανάτια ζωή.⁴⁴

Τα ελάσματα αυτά εξυπηρετούν την ίδια λειτουργία με εκείνα που δε φέρουν κείμενα αλλά λειτουργούν επιπλέον και ως ταυτότητα του νεκρού ή της ιδιότητάς του ως μύστη κάποιας λατρείας. Όπως παρατηρεί ο Θέμελης η αναγραφή του ονόματος στα «επιστόμια» έχει στόχο την αναγνώριση του νεκρού «όχι όμως από τους παροδίτες, όπως συμβαίνει με τις επιτύμβιες στήλες, αλλά από το Χάροντα ή τους Νέρτερους» για να συμπληρώσει και την παρεμφερή λειτουργία της συνήθειας και στις υδρίες τύπου Hadra.⁴⁵

Η κοινωνική και οικονομική θέση των νεκρών που θάφτηκαν σε τάφους που περιείχαν έλασμα στόματος δεν είναι γνωστή καθώς η εξέταση των ταφών συχνά δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Για παράδειγμα, το αρχαϊκό-κλασικό νεκροταφείο της Σίνδου από το οποίο προέρχεται μεγάλος αριθμός αντικειμένων μαρτυρεί σύμφωνα με τη Δεσποίνη «μία εξαιρετική άνθηση του οικισμού στον οποίο

³⁹ Παρ. αρ. 231. Ο Dickie (1995, 84-86) αντιπροτείνει ως καταλληλότερο το χαρακτηρισμό του σχήματος ως φύλλου μυρτιάς.

⁴⁰ Παρ. αρ. 239.

⁴¹ Παρ. αρ. 233. Εκτός των ελασμάτων που αναφέρονται εδώ, ο Τζιφόπουλος (1998, 92) σημειώνει για ένα από τα «ορφικο-διονυσιακά» ελάσματα της Κρήτης ότι «το σχήμα του υποδηλώνει την χρήση του ως επιστομίου». Άλλα δύο ενεπιγράφα ελάσματα από νεκροταφεία της Μακεδονίας παρουσιάστηκαν πρόσφατα από τον Χατζόπουλο, ωστόσο δεν είναι βέβαιο ότι πρόκειται για ελάσματα στόματος, βλ. Χατζόπουλος 2002, 25 και 28.

⁴² Pliny, *Naturalis Historia* 35, 160.1-4.

⁴³ Ιάμβλιχος, *Περί του Πυθαγορικού Βίου* 154.5-10. Στους Βατράχους του Αριστοφάνη (154-158) διαβάζουμε ότι οι νεκροί χορεύουν σε άλση από μυρτιές και υμνούν τους θεούς του Κάτω Κόσμου.

⁴⁴ Βλ. σχετικά Bodel 2001, 23: «Orphic prayers were engraved on gold, because the words they carried were valuable and the world to which they promised access was golden».

⁴⁵ Θέμελης 1991, 154. Το έθιμο της «νεκρικής ταυτότητας» απαντά και σε άλλες μορφές όπως δύο χρυσά νομίσματα του Φιλίππου Β΄ από τάφους του 4^ο αιώνα π.Χ. της Πύδνας Πιερίας (βλ. Μπέσιος 1992, 247), τα οποία εντοπίστηκαν πάνω στο στόμα των νεκρών και έχει εύστοχα παρατηρηθεί ότι προσφέρουν ένα μοναδικό συνδυασμό Χαρόνιου οβολου και ενεπιγράφου «επιστομίου» (βλ. Gavrilaki - Tzifopoulos 1998, 349, σημ. 21) και ένα χρυσό έλασμα από τάφο της Τούμπας Παιονίας του τέλους του 4^ο αιώνα π.Χ., βλ. Σαββοπούλου 1992, 390 και Σαββοπούλου 1992α, 427, σημ. 5. Ο Χατζόπουλος (2002, 24) εντάσσει το έλασμα αυτό στην κατηγορία των «επιστομίων». Ακόμη μία σειρά μολύβδινων και πήλινων πωμάτων ταφικών αγγείων από τάφους της Αμβρακίας του 3^ο και του 2^ο αιώνα π.Χ. φέρουν επίσης χαραγμένα πάνω τους τα ονόματα των νεκρών, βλ. Μηλιάδης 1926, 69-72 και Τσιριβάκος 1965, 357.

ανήκε» και το ίδιο ισχύει κατά τον Σισμανίδη και για το νεκροταφείο της Αγ. Παρασκευής.⁴⁶ Ωστόσο, ελάσματα απαντούν και σε λιγότερο πλούσια κτερισμένες ταφές ιδιαίτερα σε χρόνους υστερότερους της κλασικής εποχής. Χαρακτηριστική είναι επίσης η απουσία ελασμάτων από τα νεκροταφεία της Ολύνθου και της Αργίλου αλλά και από τους «βασιλικούς» τάφους της Βεργίνας, όπως σημειώνει η Μισαηλίδου-Δεσποτίδου.⁴⁷ Επιπλέον, στις περισσότερες ταφές που περιείχαν έλασμα στόματος παρατηρείται απουσία μεταλλικών αγγείων που συνήθως χαρακτηρίζουν τις βασιλικές ταφές και εκείνες των ανώτατων κοινωνικών στρωμάτων.⁴⁸ Δεν αποκλείεται, λοιπόν, το έθιμο να διατηρήθηκε από την καλούμενη τοπική αριστοκρατία, όχι όμως από τους βασιλείς και τους εταίρους, και να υιοθετήθηκε και από άλλα κοινωνικά στρώματα, εφόσον η οικονομική επιβάρυνση για την αγορά του ελάσματος θα ήταν μάλλον μικρή.

Το περιεχόμενο των τάφων παραμένει ορατό μόνο κατά το τελετουργικό της κηδείας και αυτό που δηλώνει στο διηνεκές την ταυτότητα του νεκρού δεν είναι παρά το ταφικό οικοδόμημα. Οι τάφοι της Φιλοξένας και του Ποσειδίππου στην Πέλλα βρίσκονται στο Β. όριο του χώρου του νεκροταφείου και ο τάφος της Φιλημήνας στην Ήλιδα επίσης στο όριο της Δ. νεκρόπολης στην οποία ανήκει.⁴⁹ Η διαπίστωση αυτή σε συνδυασμό με μία επιγραφή από την Κύμη της Κάτω Ιταλίας που χρονολογείται στα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. όπου αναφέρεται ο σαφής διαχωρισμός του χώρου ταφής των μνημένων από τους αμύητους⁵⁰ εγείρει το ερώτημα της πίστης του νεκρού που έφερε έλασμα στόματος σε συγκεκριμένη λατρεία-πίστη.

Ορισμένοι μελετητές αναγνωρίζουν το κλείσιμο του στόματος είτε ως προσπάθεια από μέρους των ζωντανών να προστατευθούν από το νεκρό και την πιθανότητα το άψυχο κορμί να καταληφθεί από δαίμονες, είτε ως αισθητική επιλογή.⁵¹ Μία γυναικεία ταφή στη Δ. νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας, που χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} αιώνα π.Χ., φαίνεται ότι προσφέρει μία επιπλέον πτυχή της ίδιας δεισιδαιμονίας, καθώς, εκτός από την παρουσία του χρυσού ελάσματος, οι ανασκαφείς διαπίστωσαν την ύπαρξη βότσαλου εσωτερικά του στόματος της νεκρής.⁵² Το στόμα είναι σύμφωνα με τον Όμηρο μία από τις πιθανές εξόδους της ψυχής⁵³ και έχει επιχειρηθεί η σύνδεση της αναπνοής με

⁴⁶ *Ελληνικός Πολιτισμός* 1998, 162, 170.

⁴⁷ Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 175-176 σημ. 86.

⁴⁸ Βλ. σχετικά Θέμελης - Τουράτσογλου 1997, 164. Ο Hammond (1982, 66) έχει υποστηρίξει ανεπιτυχώς ότι τα χρυσά ελάσματα που καλύπτουν τα χείλη χαρακτηρίζουν ταφές Θρακών ευγενών.

⁴⁹ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989, 92 (σχ. 1) και Θέμελης 1991, 146-147 (εικ. 1). Το νεκροταφείο στο Σφακάκι δεν δίνει την ίδια εικόνα, καθώς η θέση των τάφων στους οποίους εντοπίστηκαν ελάσματα στόματος δεν δηλώνει πρόθεση διαχωρισμού του χώρου ταφής των *μυστών* βλ. Gavrilaki - Tzifopoulos 1998, 352-353.

⁵⁰ Το κείμενο αναγράφει: οὐ θέμις ἐνίτοῦθα κείσθαι (εἰ) μὴ τὸν βέλβαχχευμένον εντοπίστηκε κοντά στο χωρίο Pozzuoli και βρίσκεται στο Εθνικό Μουσείο της Νάπολης βλ. σχετικά Comparetti 1910, 47 κ.εξ., Jeffery 1998, 239 και για μια διαφορετική ανάγνωση Dickie 1995, 86.

⁵¹ Ο Garland θεωρεί ότι αρχικά η συνήθεια είχε στόχο το καλύτερο αισθητικό αποτέλεσμα ενώ αργότερα αποκτά εσχατολογικό περιεχόμενο βλ. Garland 1985, 23. Βλ. ακόμη Minns 1971, 422, Curtis 1976, 57. Πρβλ. Δεσποίνη 1998, 75 η οποία απορρίπτει τη θεωρία.

⁵² Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2001, 482, Παρ. αρ. 45.

⁵³ Όμηρος, Ι στ. 408-409:

ἀνδρὸς δὲ ψυχὴ πάλιν ἔλθειν οὔτε λείσθη

οὔθ' ἔλετή, ἐπεὶ ἄρ κεν ἀμείψεται ἔρκος ὀδόντων.

την ψυχή που μπορεί να ερμηνευθεί και ετυμολογικά καθώς ο όρος ψυχή προέρχεται από το ρήμα *ψύχω* που σημαίνει «φυσώ». ⁵⁴ Σύμφωνα και με τους Rohde και Burkert, η ψυχή αφού είναι άυλη μπορεί να αποκαλυφθεί μόνο με την αναπνοή. ⁵⁵ Από την άλλη πλευρά η ελπίδα ότι το άφθαρτο μέταλλο μεταφέρει την ιδιότητά του και σε ό,τι αγγίζει έχει συνδεθεί με την επιθυμία του ανθρώπου για αθανασία. ⁵⁶ Πράγματι παρατηρούμε ότι το υλικό κατασκευής των ελασμάτων είναι κατά κύριο λόγο ο χρυσός, καθώς σε σύνολο τριακοσίων περίπου αντικειμένων τα αργυρά που είναι σήμερα γνωστά είναι λιγότερα από δέκα και μόλις δύο τα ελάσματα από ήλεκτρο. ⁵⁷

Η Λιλιμπάκη-Ακαμάτη σημειώνει ότι η αναφορά του ονόματος της Περσεφόνης στο έλασμα της Πέλλας είναι η πρώτη που απαντά στην περιοχή και σχετίζει το γεγονός με πιθανή ύπαρξη λατρείας της θεάς στην Πέλλα. ⁵⁸ Αντίθετα ο Dickie σχετίζει το έλασμα του Ποσειδίππου με τα «ορφικο-διονυσιακά» και συγκεκριμένα με δύο ελάσματα που εντοπίστηκαν στην Πελίννα της Θεσσαλίας και τα κείμενά τους αναφέρονται όχι μόνο στην Περσεφώνη αλλά και το Διόνυσο. Η ερμηνεία του θέλει το έλασμα της Πέλλας να σχετίζεται με την διονυσιακή μυστηριακή λατρεία και την Περσεφώνη να μεσολαβεί για τον πιστό. ⁵⁹

Το έλασμα από το Σφακάκι αναφέρει εκτός από το όνομα της Περσεφόνης και αυτό του συντρόφου της Πλούτωνα. Η άποψη που έχει διατυπωθεί για κυριαρχία της μορφής του θεού στην τοπική κρητική παράδοση σε αντιστοιχία με εκείνη της Περσεφόνης στη Μακεδονία και τη Μεγάλη Ελλάδα ⁶⁰ βασίζεται στην ύπαρξη ενός ακόμη ελάσματος με πανομοιότυπο κείμενο που προέρχεται από την περιοχή της Ελεύθερνας Ρεθύμνου και σε μία μοναδική παράσταση ερυθρόμορφου κρατήρα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. του ζωγράφου του Δαρείου στην οποία αποδίδεται ο Κάτω Κόσμος. ⁶¹ Στην

⁵⁴ Burkert 1993, 409 και Bremmer 2002, 2, ο οποίος αναφέρει και σχετική ρήση του Αναξιμένη, βλ. Αναξιμένης, Αποσπάσματα 2.3-5:

οἶον ἢ ψυχὴν, φησίν, ἢ ἡμετέρα ἀήρ οὔσα
συγκρατεῖ ἡμᾶς, καὶ ὅλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀήρ
περιέχει' (λέγεται δὲ συνωνύμως ἀήρ καὶ πνεῦμα).

⁵⁵ Η έννοια αυτή αποδίδεται και από τη λέξη που χρησιμοποιείται για τον όρο ψυχή σε ορισμένες γλώσσες όπως τη λατινική, βλ. Rohde 1987, 5. Ο Burkert (1993, 409), σημειώνει χαρακτηριστικά: «η απουσία της αναπνοής είναι το απλούστατο εξωτερικό γνώρισμα του θανάτου».

⁵⁶ Βλ. Δεσποίνη 1996, 13.

⁵⁷ Η προσπάθεια διατήρησης των βασικών οργάνων του νεκρού είναι κυρίως γνωστή από τα αιγυπτιακά ταφικά έθιμα, όπου τα πρόσωπα των νεκρών επιφανών Αιγυπτίων και κυρίως των Φαραώ, καλυπτόταν από χρυσά προσώπια με ανάγλυφα αποδοσμένα τα χαρακτηριστικά του νεκρού καθώς η ταρίχευση του σώματος είχε σαν στόχο τη διάσωση του φορέα της ψυχής με την ελπίδα της αναβίωσης. Η ίδια πίστη θα μπορούσε να ερμηνεύσει και τα μυκηναϊκά προσώπια.

⁵⁸ Η Λιλιμπάκη-Ακαμάτη (1989, 95-97) αναφέρει ότι ο τύπος Περσεφόνης είναι κοινός σε επιτύμβια επιγράμματα ενώ το όνομα Ποσειδίππος είναι πολύ διαδεδομένο σε όλο τον ελληνικό κόσμο και ότι με το όνομα αυτό γνωρίζουμε Πελλαίο επιγραμματοποιό του 3^{ου} αιώνα π.Χ., ο οποίος έζησε στην Αλεξάνδρεια. Βλ. και Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989-91, 80.

⁵⁹ Βλ. Dickie 1995, 82-84, ο οποίος θεωρεί ότι από το έργο του επιγραμματοποιού Ποσειδίππου προκύπτει ότι ήταν μύστης της λατρείας Διονύσου-Περσεφόνης και Dickie 1994, όπου γίνεται αναφορά σε μαρμάρινο άγαλμα του Μουσείου του Βατικανού το οποίο θεωρεί ότι αποδίδει τον Πελλαίο Ποσειδίππο, και Rossi 1996.

⁶⁰ Gavrilaki - Tzifopoulos 1998, 353-354.

⁶¹ Hes Johnston - McNiven 1996, (πιν. 1). Εκτός του ζωγράφου του Δαρείου και ο ζωγράφος του

παράσταση αυτή κεντρική θέση φαίνεται να κατέχει ο Πλούτωνας που μάλιστα απλώνει το χέρι στο Διόνυσο, ο οποίος για πρώτη και μοναδική φορά εικονίζεται σε παράσταση του Κάτω Κόσμου. Σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία δεν εξοστρακίζεται η Περσεφόνη από τη θέση που κατέχει στη μύηση αλλά θεωρείται ότι τόσο η παράσταση του κρατήρα του Τολέδο όσο και η ύπαρξη των δύο κρητικών ελασμάτων με αναφορά στον Πλούτωνα υποδηλώνουν ένα βήμα επιπλέον για το νεκρό: τη συνάντησή του με τον Πλούτωνα και την τελική κρίση του από αυτόν και μόνο.⁶²

Η εύρεση ελάσματος με επιγραφή-επίκληση στον Πλούτωνα σε τάφο του Αγ. Αθανασίου της Θεσσαλονίκης⁶³ αίρει τη μοναδικότητα της παρουσίας του θεού στα ελάσματα της Κρήτης⁶⁴ προσφέροντας νέα στοιχεία για τη λατρεία του θεού στη Μακεδονία. Εξάλλου, η προαναφερθείσα ερμηνεία, επηρεασμένη από τις απόψεις σχετικά με την αιγυπτιακή επίδραση στον ορφισμό,⁶⁵ μπορεί να γίνει αποδεκτή μόνο αν θεωρήσουμε ως καταλυτική την επίδραση αυτή καθώς ουσιαστικά στη θέση που κατέχει ο Όσιρις τοποθετείται ο Πλούτωνας και στη δευτερεύουσας σημασίας θέση της Ίσιδος η Περσεφόνη. Επιπλέον δεν μπορεί να παραγνωρίσει κανείς τη δεδομένη κυριαρχία της θεάς στη Μεγάλη Ελλάδα γεγονός που αποδυναμώνει την παραπάνω ερμηνεία, ιδιαίτερα αφού βασίζει την κυρίαρχη θέση του Πλούτωνα στην κρητική λατρεία σε μία παράσταση που έχει φιλοτεχνηθεί σε περιοχή όπου σαφώς κυριαρχεί η σύντροφός του.

Ο Dickie στο σχολιασμό του για το έλασμα του Ποσειδίππου διατυπώνει την άποψη ότι όλα τα ενεπίγραφα ελάσματα –ακόμη και όσα δεν αναγράφουν τη λέξη *μύστης*– δεν είναι παρά συντομευμένες εκδοχές μακροσκελών κειμένων της διονυσιακής λατρείας, κατηγορία στην οποία ανήκουν και τα κείμενα των «ορφικο-διονυσιακών» ελασμάτων από τους Θουρίους.⁶⁶ Η «αθωότητα», δηλαδή η συντομία των κειμένων, ερμηνεύεται ως προσπάθεια από τη μεριά του πιστού για μυστικότητα, καθώς κανείς εκτός του κύκλου των μνημένων δεν έπρεπε να γνωρίζει τις λέξεις που εξασφάλιζαν την «ιδιαιτερή» μεταχείριση στη μεταθανάτια ζωή.⁶⁷ Ο Τζιφόπουλος διατυπώνει την άποψη ότι τα καλούμενα «ορφικο-διονυσιακά» ελάσματα όπως και τα ενεπίγραφα ελάσματα στόματος ανήκουν σε μύστες του Διονύσου και ότι οι ανομοιομορφία των κειμένων τους

Λυκούργου όπως και ο ζωγράφος του Κάτω Κόσμου αγαπούν να απεικονίζουν το θέμα βλ. σχετικά Trendall 1996, 85-117.

⁶² Gavrilaki - Tzifopoulos 1998, 354. Η παρουσία του Διονύσου στην παράσταση ερμηνεύεται ως μεσολαβητική για λογαριασμό του πιστού του και τίθεται ως πιθανότητα ο θεός να «διάβαζε» και τις λέξεις που αναγραφόταν στο έλασμα. Διαφορετική είναι η άποψη των Ples Johnston και McNiven οι οποίοι ερμηνεύουν τη χειραψία των δύο θεοτήτων ως αναγνώριση της εξουσίας του Βάκχου πάνω στην τύχη των νεκρών μυστών του, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η παρέμβασή του ξεπερνά τα όρια της επίγειας προσφοράς, βλ. Ples Johnston - McNiven 1996, 33-34.

⁶³ Χατζόπουλος 2002, 28.

⁶⁴ Τζιφόπουλος 2002, 161 σημ. 21.

⁶⁵ Ο Ηρόδοτος (*Ιστοριών* II, 81, 1-9) αναφέρει ότι οι Ορφικοί και οι Βακχευτές αντλούν στοιχεία της λατρείας και των ταφικών εθίμων από τις αιγυπτιακές και πυθαγόρειες πρακτικές. Τη σύνδεση της ορφικο-διονυσιακής λατρείας με την αιγυπτιακή έχει υποστηρίξει ο Merkelbach που συγκρίνει τα κείμενα των χρυσών ελασμάτων με το Βιβλίο των Νεκρών βλ. Merkelbach 1999.

⁶⁶ Dickie 1995, 83.

⁶⁷ Gavrilaki - Tzifopoulos 1998, 352.

οφείλεται στην ανομοιογένεια των πιστών και των αντιλήψεών τους αλλά και στην ιδιότητα του θεού να εμφανίζεται με πολλά προσώπεια.⁶⁸

Για την ταύτιση ενεπίγραφων και μη ελασμάτων στόματος με συγκεκριμένη μυστηριακή λατρεία έχουν γίνει υπαινιγμοί από ορισμένους μελετητές.⁶⁹ Η άποψη αυτή δεν φαίνεται να ερμηνεύει τα πρώιμα ευρήματα ωστόσο θα μπορούσε να ισχύει για τα ελάσματα των ιστορικών χρόνων. Βασική πίστη της λατρείας του Ορφισμού είναι η διατήρηση της μνήμης –ακόμη και μετά το θάνατο– και η διεκδίκηση του μύστη μιας «ζωής» αθάνατης μέσα από συγκεκριμένες φράσεις που απαντούν στα ελάσματα. Η ύπαρξη του ελάσματος καλύπτει αυτή την ανάγκη κυρίως όταν αυτό λειτουργεί και ως νεκρική ταυτότητα. Τα ελάσματα στόματος της ύστερης Εποχής του Χαλκού και της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου δύσκολα θα μπορούσαν να συνδεθούν άμεσα με τον Ορφισμό, ίσως όμως απηχούν εσχατολογικές αντιλήψεις που βρίσκονται κοντά σε αυτόν. Στους ιστορικούς χρόνους η παρουσία του εθίμου στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου, ιδιαίτερα στην εποχή της μεγάλης ακμής του –6^{ος} και 5^{ος} αιώνα π.Χ.– και η ταυτόχρονη διάδοση μυστηριακών λατρειών την ίδια περίοδο φαίνεται ότι δεν είναι απλή σύμπτωση. Σημαντικό στοιχείο υπέρ αυτής της άποψης μας προσφέρει το νεκροταφείο στο Σφακάκι όπου σε ταφές της ρωμαϊκής περιόδου έχουν εντοπιστεί τρία χρυσά ελάσματα στόματος με εγχάρακτη κόσμηση, ένα ενεπίγραφο αλλά και ένα έλασμα της κατηγορίας των «ορφικο-διονυσιακών». Συνεπώς θα πρέπει να υποθέσουμε είτε ότι πρόκειται για συνύπαρξη διαφορετικών εθίμων της κοινότητας ή, το πιθανότερο, για διαφορετικές εκφράσεις μίας κοινής πίστης.

Μολονότι σε αρκετές περιοχές έχουν βρεθεί ελάσματα στόματος, την πρωτοκαθεδρία κατέχει η Κύπρος για την Εποχή του Χαλκού και η Μακεδονία για την Εποχή του Σιδήρου καθώς από τις δύο αυτές περιοχές προέρχονται οι πολυπληθέστερες σειρές που επιτρέπουν ουσιαστική μελέτη του εθίμου. Φαίνεται ότι η εμφάνισή του στην Κύπρο σχετίζεται με την έλευση των Μυκηναίων –που χρονολογείται ήδη από τον 13^ο αιώνα π.Χ.–⁷⁰ και το συγκερασμό μυκηναϊκών και ανατολικών στοιχείων στο νησί. Η εξέλιξη του εθίμου στη Μακεδονία δεν φαίνεται να γνωρίζει, ή τουλάχιστον να λαμβάνει υπόψη, την κυπριακή παράδοση, είναι όμως πιθανόν να επηρεάζεται από την ίδια πηγή: τη μυκηναϊκή. Η άποψη της Δεσποίνης ότι η ιδέα των μυκηναϊκών ελασμάτων μπορεί να προέρχεται από την Ανατολή⁷¹ δεν επιβεβαιώνεται από τα μέχρι στιγμής ευρήματα καθώς το μοναδικό έλασμα στόματος που προέρχεται από την Ανατολή και χρονολογείται πριν τους μυκηναϊκούς χρόνους είναι αυτό της Ουρ, ενώ σχεδόν όλες οι άλλες θέσεις (Λαοδικεία, Γοργυπία, Νινευή, Ολβία, Χερσόνησος) έχουν δώσει ευρήματα που χρονολογούνται σε υστερότερες περιόδους τα οποία μάλλον δηλώνουν την ελληνική-μακεδονική επίδραση στις περιοχές αυτές.

Ορισμένοι μελετητές διαπιστώνουν επιδίωξη των Μακεδόνων να αναβιώσουν τη μυκηναϊκή παράδοση και να στηρίξουν σε αυτή την ταυτότητά τους. Η Cohen θεωρεί ότι η τοποθέτηση στους τάφους της Μακεδονίας κτερισμάτων, όπως όπλα, αργυρά και χάλκινα σκεύη, αλλά και η μνημειακή αρχιτεκτονική τους παρουσιάζουν ομοιότητες με τα μυκηναϊκά ταφικά έθιμα. Επιπλέον στη μακεδονική κεραμική διακρίνει επιρροές από

⁶⁸ Τζιφόπουλος 2002, 160.

⁶⁹ Gavrilaki - Tzifopoulos 1998, 352.

⁷⁰ Βλ. σχετικά Καραγιώργης 1991, 37-42.

⁷¹ Δεσποίνη 1998, 71.

τη μυκηναϊκή παράδοση της ΥΕ ΠΙΑ και ΠΙΒ σε περιόδους που έχει πλήρως απαληφθεί αντίστοιχη επίδραση στη Νότια Ελλάδα, ενώ αναφερόμενη στον 4^ο αιώνα π.Χ. τονίζει την αναβίωση των ομηρικών περιγραφών κυρίως με πρωτοβουλία του Μεγάλου Αλεξάνδρου.⁷² Σύμφωνα με τον Borza ορισμένοι από τους Μακεδόνες βασιλείς κατέβαλαν συνειδητή προσπάθεια να οικειοποιηθούν στοιχεία του ελληνικού πολιτισμού, όπως ο Αλέξανδρος Α΄, ο οποίος διεκδικούσε αργεΐτικη καταγωγή για τον οίκο του προβάλλοντας ως πρόγονο τον Ηρακλή, αλλά και ο Αρχέλαος.⁷³ Η ίδια αντίληψη οδήγησε εξάλλου τον νεκρό του «Τάφου του Φιλίππου» στη Βεργίνα να φέρει σε επίχρυσο πλακίδιο στο εσωτερικό της χρυσελεφάντινης ασπίδας του το ρόπαλο του Ηρακλή που ο Ανδρόνικος αναγνωρίζει ως «βασιλικό έμβλημα».⁷⁴

Άλλες περιοχές που έχουν να παρουσιάσουν ελάσματα είναι λίγες και τα ευρήματα σποραδικά, ωστόσο, και τα κρητικά αλλά και τα ροδίτικα αντικείμενα φαίνεται να σχετίζονται τουλάχιστον έμμεσα με τη μυκηναϊκή παράδοση.⁷⁵ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του ελάσματος από το Μαύρο Σπήλιο το οποίο ο Higgins θεωρεί κυπριακή εισαγωγή⁷⁶ άποψη που –μολονότι μπορεί να αμφισβητηθεί– αντανακλά την άμεση ή έμμεση μυκηναϊκή επιρροή στο νησί της Κρήτης.

Η διασπορά των ενεπίγραφων ελασμάτων στόματος είναι περιορισμένη σε σχέση με τα υπόλοιπα και συνάμα πιο αποκαλυπτική. Μακεδονία, Πελοπόννησος και Κρήτη είναι οι περιοχές που έχουν δώσει ευρήματα μέχρι σήμερα. Για το Αίγιο γνωρίζουμε ότι κατακτάται από τον Κάσσανδρο γύρω στα 367-364 π.Χ., από τον Αντίγονο το 315 π.Χ. και ότι έως και το 276 π.Χ. –οπότε η πόλη γίνεται μέλος της Αχαϊκής Συμπολιτείας– και παρά την εκδίωξη των Μακεδόνων από το Δημήτριο τον Πολιορκητή στα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ., κυβερνάται από τυράννους-όργανα των Μακεδόνων.⁷⁷

Η περιοχή της Ήλιδος επίσης εμπλέκεται σε συμμαχίες αλλά και πολέμους εναντίον των Μακεδόνων από τα μέσα του 4^{ου} αιώνα έως και τα τέλη του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Ήδη από την εποχή της βασιλείας του Φιλίππου οι Ηλείοι συνάπτουν συμμαχία με τους Μακεδόνες και αγωνίζονται στο πλευρό τους εναντίον της Σπάρτης, συντάσσονται στην ομοσπονδία πόλεων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, κατακτώνται από τον Κάσσανδρο, συμμαχούν με τους Αιτωλούς και τους Μακεδόνες εναντίον των Αχαιών και των Αρκάδων

⁷² Cohen 1995, 488-489. Βλ. και Wardle-Wardle-Wardle 2001, 639-641, όπου αναφέρεται ότι κατά την ΥΕ ΠΙΑ2 αυξάνεται η εισαγωγή μυκηναϊκής κεραμικής στη Μακεδονία και ταυτόχρονα εμφανίζονται οι πρώτες τοπικές μιμήσεις. Η ύπαρξη κυρίως μυκηναϊκών αγγείων πόσεως έχει για τους μελετητές βαρύνουσα σημασία καθώς δηλώνει την υιοθέτηση από τους Μακεδόνες μιας κοινωνικής ή τελετουργικής συνήθειας που φαίνεται να σχετίζεται με το μυκηναϊκό συμπόσιο. Βλ. επίσης Cambitoglou - Papadopoulos 1993, για τη συζήτηση σχετικά με ευρήματα μυκηναϊκής κεραμικής της ΥΕ Ι και ΙΙ στην Τορώνη της Χαλκιδικής αλλά και Jung 2002, ιδιαίτερα 45-46.

⁷³ Borza 1990, 277 κ.εξ.

⁷⁴ Ανδρόνικος 1991, 136-137 (εικ. 94). Σύμφωνα με τον Hammond ο βασιλικός οίκος των Μακεδόνων επεδίωξε τη σύνδεση της καταγωγής του με τον Ηρακλή για να αποφύγει τις τοπικιστικές και οικογενειακές διενέξεις των Μακεδόνων, βλ. Hammond 1982, 86.

⁷⁵ Πρβλ. Δεσποίνη 1998, 71, η οποία θέτει το ερώτημα της επίδρασης της Ανατολής μέσω των μυκηναϊκών ελασμάτων και στα ροδίτικα αντικείμενα.

⁷⁶ Higgins 1961, 87.

⁷⁷ Κολώνας 1999, 8-9.

και λίγο αργότερα εναντίον των Μακεδόνων μαζί με τους Αιτωλούς και τους Ρωμαίους, ενώ η πόλη της Ήλιδος λεηλατείται δύο φορές από τον Φίλιππο Ε΄.⁷⁸

Η Κρήτη έχει την πρώτη ουσιαστική επαφή με τους Μακεδόνες όταν βασιλιάς είναι ο Μέγας Αλέξανδρος οπότε προσχωρεί στη μακεδονική πλευρά λόγω σιτοδείας. Αν και οι συγκρούσεις των επιγόνων δίνουν στη Σπάρτη τη δυνατότητα να εδραιώσει ξανά την κυριαρχία της στο νησί, οι εσωτερικές διαμάχες των κρητικών πόλεων τις οδηγούν να συνάψουν και φιλομακεδονικές συμμαχίες με αποκορύφωμα την ανακήρυξη του Φιλίππου Ε΄ *προσιάτη* της Κρήτης.⁷⁹ Η πιο σημαντική σχέση του νησιού με τη Μακεδονία είναι η συμμετοχή στο μακεδονικό στρατό Κρητών μισθοφόρων οι οποίοι έγιναν, όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Χανιώτης «φορείς λατρειών, ονομάτων, εθίμων και γενικά πολιτιστικών και κοινωνικών μορφών».⁸⁰ Η περίπτωση του Κρητικού Φιλωνίδη από τη Χερσόνησο, ο οποίος υπηρέτησε ως βηματιστής και ημεροδρόμος στο στρατό του Μεγάλου Αλεξάνδρου,⁸¹ παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς επιγραφές με το όνομά του έχουν εντοπιστεί στην Ολυμπία και το Αίγιο, δηλαδή και σε μία από τις περιοχές της Πελοποννήσου όπου έχει εντοπιστεί ενεπίγραφο έλασμα στόματος.

Η περίπτωση των κρητικών ελασμάτων είναι μάλλον πιο πολύπλοκη από αυτά της Ήλιδας και της Αχαΐας, καθώς η Κρήτη φαίνεται να δέχεται επίδραση ταυτόχρονα από τη Μακεδονία και την Πτολεμαϊκή Αίγυπτο. Κρήτες μισθοφόροι υπηρετούσαν στο μακεδονικό στρατό, ταυτόχρονα όμως η παρουσία τους ήταν πολύ έντονη και στις αιγυπτιακές φρουρές (Αλεξάνδρειας, Ελεφαντινής κ.α.) ενώ την ίδια εποχή διαδίδονται στο νησί της Κρήτης οι αιγυπτιακές λατρείες της Ίσιδας και του Σάραπη.⁸² Ωστόσο, η παρουσία της λατρείας του Δία, που ποτέ δεν έχασε τη σημασία της για τους Κρήτες παρά την «εισβολή» νέων θεοτήτων, διαφοροποιεί την εικόνα που αναγνωρίζουμε στις υπόλοιπες περιοχές που απαντούν ελάσματα. Φαίνεται ότι στο νησί αναπτύσσεται παράλληλα με τη Μακεδονία και τη Μεγάλη Ελλάδα ένας τρίτος πόλος μυστηριακής λατρείας⁸³ με πολλά κοινά στοιχεία με τους άλλους δύο και με μία βασική διαφορά. Η κυριαρχία της λατρείας του Δία, χωρίς να αποκλείει την ύπαρξη του «ζεύγους» Διόνυσου-Περσεφόνης, και εμπεριέχοντας τη μορφή του Πλούτωνα είναι διαρκής και αναμφισβήτητη από τη μινωική έως και την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο. Η προσέλευση των πιστών στο Ιδαίο Άντρο συνεχίζεται μέσα στους αιώνες⁸⁴ και παράλληλα ανανεώνεται καθώς στις προγονικές λατρείες προστίθενται νέες που αφομοιώνονται στη μορφή του άνακτα Δία.

Το έθιμο της κάλυψης του στόματος του νεκρού με χρυσά ελάσματα εμφανίζεται ήδη από τη νεολιθική εποχή και διαρκεί έως και τον 3^ο αιώνα μ.Χ. Εξαιρώντας τα αντικείμενα της νεολιθικής εποχής θα λέγαμε ότι πρόκειται, πιθανότατα, για εξέλιξη της μυκηναϊκής συνήθειας του ολοπρόσωπου ελάσματος και απαντά κατά κύριο λόγο σε περιοχές κάτω από την άμεση ή έμμεση μυκηναϊκή επιρροή, όπως η Κύπρος της

⁷⁸ Γιαλούρης 1996, 41-46.

⁷⁹ Χανιώτης 1987, 236-238.

⁸⁰ Ό.π. 271. Βλ. και Willetts 1965, 145-146.

⁸¹ Τζιφοπούλου 1998.

⁸² Χανιώτης 1987, 243 και 271.

⁸³ Ενδιαφέρουσα είναι η σύνδεση που επιχειρεί ο Τζιφόπουλος (2002, 165-166) ανάμεσα στα κρητικά ελάσματα, τη λατρεία του Ιδαίου Άντρου και αλλά και την ύπαρξη επισκοπής στην Ελεύθερνα.

⁸⁴ Χανιώτης 1990, 401.

Ύστερης Εποχής του Χαλκού και η Μακεδονία των γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων. Η σύνδεση των ελασμάτων με την «ορφικο-διονυσιακή» λατρεία έχει υποστηριχθεί μόνο για τα ενεπίγραφα ελάσματα. Ωστόσο, η επιλογή κάλυψης του στόματος του νεκρού με φύλλο χρυσού δεν μπορεί να είναι τυχαία καθώς, εκτός των άλλων, το στόμα είναι ο φορέας του λόγου και η προστασία του σημαίνει αυτόματα δυνατότητα άρθρωσης λόγου. Εφόσον ο νεκρός δεν μπορεί να απευθύνεται πια στους ζωντανούς ο λόγος αυτός προφανώς αναφέρεται στο ταξίδι του στον Κάτω Κόσμο και ίσως δεν συνιστά σύμπτωση το γεγονός ότι σε δύο από τους τρεις πόλους της λατρείας Διονύσου-Περσεφόνης (Μακεδονία, Μεγάλη Ελλάδα, Κρήτη), εντοπίζονται ενεπίγραφα και μη ελάσματα στόματος. Δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα ότι οι πόλοι αυτοί, τουλάχιστον κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην εξάπλωση του εθίμου, παράλληλα με τη διάδοση της λατρείας, προσδίδοντας τα ιδιαίτερα τοπικά χαρακτηριστικά σε μία κατά τα άλλα κοινή πίστη, τη διατήρηση της μνήμης-ταυτότητας του μύστη στη μεταθανάτια ζωή και τη διεκδίκηση από τον ίδιο αρμόζουσας θέσης μεταξύ των «κατοίκων» του Κάτω Κόσμου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η κατάταξη των ελασμάτων στον κατάλογο έγινε με βάση το χώρο προέλευσης και στη συνέχεια τη χρονολόγηση. Όπου οι ανασκαφείς δεν αναφέρουν χρονολογήσεις για τα ελάσματα χρησιμοποιήθηκε η γενική χρονολόγηση του τάφου ή του νεκροταφείου, όπως ακριβώς αναφέρεται στη δημοσίευσή τους, ενώ μικρός αριθμός ελασμάτων χωρίς χρονολόγηση εντάχθηκε στο τέλος. Τα ενεπίγραφα ελάσματα βρίσκονται χωριστά στο τέλος του καταλόγου. Ο χώρος φύλαξης και ο αριθμός ευρετηρίου αναφέρεται μόνο για όσα αντικείμενα δηλώνεται στις δημοσιεύσεις.

ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ – ΒΑΡΝΑ

Τελική Νεολιθική περίοδος

1. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τελική Νεολιθική (τέλη 5^{ης} χιλιετίας).

Σόφια, Εθνικό Μουσείο Ιστορίας 1763

Macht, Herrschaft und Gold 1988, 186-187 (πίν. 1, 26), *Ancient gold* 1998, αρ. 65.

2. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τελική Νεολιθική (τέλη 5^{ης} χιλιετίας).

Σόφια, Εθνικό Μουσείο Ιστορίας 1781

Macht, Herrschaft und Gold 1988, 187-188 (πίν. 40, 27).

ΚΥΚΛΑΔΕΣ - ΝΑΞΟΣ

Τελική Νεολιθική περίοδος

3. Χρυσό ορθογώνιο έλασμα. Σπήλαιο του Ζα. Τελική Νεολιθική (4500-3300/3200 π.Χ.).

Νάξος, Αρχαιολογικό Μουσείο 7499

Κυκλαδικός Πολιτισμός 1990, 34-35, αρ. 4, *Νεολιθικός Πολιτισμός* 1996, 340, αρ. 304, *Νεολιθικός Θησαυρός* 1998, 64, αρ. 61.

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Τελική Νεολιθική περίοδος

Αναβησσός Πέλλας

4. Χρυσό ορθογώνιο έλασμα. Τελική Νεολιθική (4500-3200 π.Χ.).

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 12098

Νεολιθικός Πολιτισμός 1996, 339, αρ. 301α, *Ελληνικό Κόσμημα* 1997, 26 αρ. 7, *Νεολιθικός Θησαυρός* 1998, 19.

5. Χρυσό ορθογώνιο έλασμα. Τέλη Νεότερης Νεολιθικής (4500 π.Χ.) ή Τελική Νεολιθική (4500-3200 π.Χ.).

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 12099

Νεολιθικός Πολιτισμός 1996, 339, αρ. 301β, *Ελληνικό Κόσμημα* 1997, 26 αρ. 7, *Νεολιθικός Θησαυρός* 1998, 63, αρ. 59.

Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου

Παλιό Γυναικόκαστρο Κιλκίς

6. Χρυσό λογχοειδές έλασμα με έκτυπους κύκλους. Τάφος 3. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Σαββοπούλου 1988, 221 (πίν. 15).

Γεωμετρική περίοδος

Τσαουσίτσα

7. Χρυσό ορθογώνιο έλασμα με έκτυπους κύκλους. Τάφος 2. 8^{ος} αιώνας π.Χ.

Casson 1923-25, 14 (πίν. III:1c), Bouzek 1974, 161 (εικ. 47:1).

8. Χρυσό ορθογώνιο έλασμα με έκτυπους κύκλους. Τάφος 22. 8^{ος} αιώνας π.Χ.

Casson 1923-25, 5-6 (πίν. III:1a), Bouzek 1974, 161 (εικ. 47:2).

9. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπους κύκλους. Τάφος 3. 800-750 π.Χ.

Casson 1923-25, 6 (πίν. III:1d), Bouzek 1974, 161 (εικ. 47:4).

10. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπους κύκλους. Τάφος 8/21. 8^{ος} αιώνας π.Χ.

Casson 1919-21, 11, 19-20 (εικ. 12a), Bouzek 1974, 161.

11. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με σικτικές γραμμώσεις. Τάφος 20. 8^{ος} αιώνας π.Χ.

Casson 1923-25, 13-14 (πίν. III:1b), Bouzek 1974, 161 (εικ. 47:3).

12. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με κεντρική διαμήκη νεύρωση και έκτυπη διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων και στιγμών. Τάφος C. Τσαουσίτσα ΙΙΑ (τέλη 8^{ου}-αρχές 7^{ου} αιώνα π.Χ.).

Kilian 1975, 76 (πίν. 34:12).

13. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με σικτική διακόσμηση. Τάφος Β. Τσαουσίτσα ΙΙΑ (τέλη 8^{ου}-αρχές 7^{ου} αιώνα π.Χ.).

Kilian 1975, 76 (πίν. 36:1).

Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης

14. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση: τριπλό γραμμικό πλαίσιο διαιρεί το έλασμα σε δύο τριγωνικά πεδία στο καθένα από τα οποία ομόκεντροι και απλοί κύκλοι. Εποχής του Σιδήρου.

Λιούτας-Γκιούρα 1997, 322-323 (εικ. 7).

Αρχαϊκή περίοδος

Αϊβασίλ

15. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με σπειροειδή κοσμήματα. Τάφος 3 (Λίθινη λάρνακα). Τέλη 7^{ου}-6^{ος} αιώνας π.Χ.

Gardner-Casson 1919-20, 19-20 (εικ. 9), Bouzek 1974, 162 (εικ. 47:5).

Τούμπα Θεσσαλονίκης

16. Χρυσό ορθογώνιο έλασμα. Οικόπεδο Πόντου 7, Τάφος 13. Ο τάφος χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους.

Σουέρεφ 1998, 199 (εικ. 27).

17. Χρυσό έλασμα. Τάφος 11. Αρχαϊκοί χρόνοι.

Σουέρεφ 1998, 199.

18. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με εμπιέστα τετράγωνα. Οικόπεδο Τριανδρίας, Γυναικεία Ταφή 6. Τέλη 6^{ου}-5^{ου} αιώνας π.Χ.

Σουέρεφ 2000, 221.

19. Χρυσό έλασμα. Οικόπεδο Τριανδρίας, Γυναικεία Ταφή 2. Τέλη 6^{ου}-5^{ου} αιώνας π.Χ.

Σουέρεφ 2000, 221.

20. Χρυσό έλασμα. Οικόπεδο Τριανδρίας, Ανδρική Ταφή 3. Τέλη 6^{ου}-5^{ου} αιώνας π.Χ.

Σουέρεφ 2000, 222.

21. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα. Νεκροταφείο «Αλάνας», Ανδρική Ταφή 4. Η ταφή χρονολογείται στους υστερο-αρχαϊκούς χρόνους.

Σουέρεφ 2002, 282, εικ. 3.

22. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα. Νεκροταφείο «Αλάνας», Ανδρική Ταφή 10. Η ταφή χρονολογείται στους υστερο-αρχαϊκούς χρόνους.

Σουέρεφ 2002, 282.

23. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Οικόπεδο Αμοργού 27 Τριανδρίας, Ανδρική Ταφή 5. Η ταφή χρονολογείται στο β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.

Σουέρεφ 2002, 286, εικ. 13.

Αγ. Αθανάσιος Θεσσαλονίκης

24. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και άνθη. Τάφος 9. Ο τάφος χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους.

Τσιμπιδου-Αυλωνίτη 1992, 373-374 (εικ. 5, σχ. 4).

Αγ. Παρασκευή Θεσσαλονίκης

25. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και άνθη. Τούμπα Αγγελάκη Τάφος 14. Ο τάφος χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους.

Βοκοτοπούλου 1982, 282-283 (πίν. 183α).

26. Πενήντα πέντε χρυσά ρομβόσχημα ελάσματα με έκτυπες παραστάσεις ροδάκων, ανθεμίων, κύκλων κ.ά. και ένα αργυρό ρομβόσχημο έλασμα. Αρχαϊκό νεκροταφείο. 570-500 π.Χ.

Σισμανίδης 1987, 797-798.

27. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακες. Αρχαϊκό νεκροταφείο, Τάφος 234. Γύρω στο 550-525 π.Χ.

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 14293

Ελληνικός Πολιτισμός 1993, 178, αρ. 192, *Ελληνικό Κόσμημα* 1997, 85, αρ. 65.

28. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακες. Αρχαϊκό νεκροταφείο, Τάφος 290. Γύρω στο 500 π.Χ.

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 14316

Ελληνικός Πολιτισμός 1993, 172-173, αρ. 182, *Ελληνικό Κόσμημα* 1997, 84, αρ. 62.

Σίνδος (Αρχαϊκό - Κλασικό νεκροταφείο)

29. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με εγχάρακτο πλοίο και δελφίνια. Γυναικεία ταφή 28. Η ταφή χρονολογείται γύρω στα 560 π.Χ.

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8093

Σίνδος 1985, 270, αρ. 437, Δεσποίνη 1987, Δεσποίνη 1998, 72-73 (εικ. 4).

30. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακες και πέταλα. Ανδρική Ταφή 66. Η ταφή χρονολογείται γύρω στο 560 π.Χ.

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8424

Σίνδος 1985, 227, αρ. 362, *Ελληνικός Πολιτισμός* 1993, 169, αρ. 176.

31. Δύο χρυσά ρομβοειδή ελάσματα με ρόδακα. Γυναικεία ταφή 119. Η ταφή χρονολογείται στα 560-550 π.Χ.

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8060, 8061

Σίνδος 1985, 257, αρ. 417, Δεσποίνη 1998, 72-73 (εικ. 5).

32. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα. Ανδρική ταφή 87. Η ταφή χρονολογείται στα 530-510 π.Χ.

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8511

Σίνδος 1985, 251, αρ. 406.

33. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα. Ανδρική ταφή 52. Η ταφή χρονολογείται στα 510-500 π.Χ.

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8498

Σίνδος 1985, 236, αρ. 381.

34. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα. Γυναικεία ταφή 22. Η ταφή χρονολογείται γύρω στο 500 π.Χ.

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8076

Σίνδος 1985, 76, αρ. 108.

35. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ανθέμια και άνθη λωτού. Γυναικεία ταφή 117. Η ταφή χρονολογείται γύρω στο 500 π.Χ.

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8434

Σίνδος 1985, 44-45, αρ. 56, Δεσποίνη 1998, 67 (εικ. 2).

36. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακες. Ανδρική ταφή 105. Η ταφή χρονολογείται στα 510-490 π.Χ.

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8442

Σίνδος 1985, 280, αρ. 456.

37. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα. Γυναικεία ταφή 101. Η ταφή χρονολογείται στα 510-480 π.Χ.

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8063

Σίνδος 1985, 291, αρ. 477.

Κουφάλια Θεσσαλονίκης

38. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση ρόδακα. Θέση Υψώματα. Υστεροαρχαϊκοί χρόνοι.

Σισμανίδης 1985, 235.

Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης

39. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα. Σαρκοφάγος Α. Η ταφή χρονολογείται γύρω στο 500 π.Χ.

Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου MND 1077

de Ridder 1924, 10, αρ. 103 (πιν. ΙΙ), Rey 1927, 32 (εικ. 8a, 11c).

40. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα. Σαρκοφάγος C. Η ταφή χρονολογείται γύρω στο 500 π.Χ.

Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου MND 1074

de Ridder 1924, 10, αρ. 104 (πιν. ΙΙ), Rey 1927, 36 (εικ. 8b, 11a).

Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης

41. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα. Τάφος 2. Η ταφή χρονολογείται γύρω στο 500 π.Χ.

Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου MND 1079

de Ridder 1924, 10, αρ. 102, Rey 1927, 52 (εικ. 6).

Αρχοντικό Πέλλας (Δ. Νεκρόπολη)

42. Άγνωστος αριθμός χρυσών ρομβόσχημων ελασμάτων με έκτυπη ή εγχάρακτη κόσμηση. Γυναικείες ταφές. Αρχαϊκοί χρόνοι.

Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2001, 481.

43. Χρυσό έλασμα. Τάφος 85 (ανδρική ταφή). Αρχαϊκοί χρόνοι.

Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2001, 484.

44. Χρυσό έλασμα. Τάφος 136 (ανδρική ταφή). Αρχαϊκοί χρόνοι.

Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2001, 484.

45. Χρυσό έλασμα. Τάφος 20B (γυναικεία ταφή). Τέλος 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2001, 482.

46. Χρυσό έλασμα με έκτυπους ρόδακες. Τάφος 221 (γυναικεία ταφή). Η ταφή χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους.

Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2002, 467.

47. Χρυσό έλασμα. Τάφος 225 (γυναικεία ταφή). Η ταφή χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους.

Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2002, 467.

48. Χρυσό έλασμα με έκτυπο οκτάφυλλο ρόδακα. Τάφος 233 (γυναικεία ταφή σε ξύλινη σαρκοφάγο). Η ταφή χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους.

Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2002, 468.

49. Χρυσό έλασμα με έκτυπη φυτική διακόσμηση. Τάφος 197 (ταφή κοριτσιού σε ξύλινη σαρκοφάγο). Η ταφή χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους.

Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2002, 469, εικ. 8.

Αιανή Κοζάνης

50. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με αντωπούς λέοντες και «ιερό δένδρο». Το νεκροταφείο χρονολογείται στους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους.

Καραμήτρου-Μεντεσιδή 1996, 28 (εικ. 9).

Τράγιλος Σερρών

51. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με σικτές ενάλληλες γωνίες. Τάφος 12. Δεύτερο τέταρτο 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Καβάλα, Αρχαιολογικό Μουσείο M980

Ελληνικός Πολιτισμός 1993, 195, αρ. 233.

Αμφίπολη Σερρών

52. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπους κύκλους. Τύμβος Καστάς ΒΑ της πόλης, Τάφος 22.

Οι τάφοι του τύμβου χρονολογούνται στους Υστερο-αρχαϊκούς χρόνους.

Αμφίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο 430

Λαζαρίδης 1976, 95 (πίν. 69α), Λαζαρίδης 1993, 123 (εικ. 82).

53. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με εγχάρακτη κόσμηση. Τύμβος Καστάς, Τάφος 26(:). Οι τάφοι του τύμβου χρονολογούνται στους Υστερο-αρχαϊκούς χρόνους.

Αμφίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο

Λαζαρίδης 1993, 123 (εικ. 82).

54. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με «πλεκτό» κόσμημα. Τύμβος Καστάς, Τάφος 43. Οι τάφοι του τύμβου χρονολογούνται στους Υστερο-αρχαϊκούς χρόνους.

Αμφίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο 346

Λαζαρίδης 1982, 51 (πίν. 34α), Λαζαρίδης 1993, 122 (εικ. 81).

55. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπες κουκκίδες. Τύμβος Καστάς, Τάφος 44. Οι τάφοι του τύμβου χρονολογούνται στους Υστερο-αρχαϊκούς χρόνους.

Αμφίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο 1182

Λαζαρίδης 1982, 51 (πίν. 34β), Λαζαρίδης 1993, 122 (εικ. 81).

Πολύγυρος Χαλκιδικής

56. Χρυσό επιμηκυμένο ρομβοειδές έλασμα με σικτό ρόδακα και πέταλα. Λόφος Καστρί 3 χλμ. ΒΔ του Πολύγυρου. Γυναικείος κιβωτιόσχημος τάφος. Ο τάφος χρονολογείται στον 6^ο - 5^ο αιώνα π.Χ.

Λαζαρίδου 1988, 361 (πίν. 213β).

Άφντις Χαλκιδικής

57. Τμήμα αργυρού επιστομίου. Σαρκοφάγος. Αρχαϊκοί-κλασικοί χρόνοι.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1999, 307.

58. Αργυρό ελλειψοειδές έλασμα με εγχάρακτη κόσμηση. Τάφος ΙΙ (Μονολιθική ασβεστολιθική σαρκοφάγος). Γύρω στο 480 π.Χ.

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 7694

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1979, 70-71, 83 (πίν. 28γ).

Αμφίβολης προέλευσης

59. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση 12φυλλων ροδάκων. Πιθανόν από τη Μακεδονία. 550-525 π.Χ.

Ελληνικό Κόσμημα 1997, 85, αρ. 64.

60. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση τεθλασμένων γραμμών. Πιθανόν από τη Μακεδονία. 550-525 π.Χ.

Ελληνικό Κόσμημα 1997, 84, αρ. 63.

61. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση περικλειστού ρόδακα. Πιθανόν από τάφο της Χαλκιδικής. Γύρω στο 500 π.Χ.

Hill 1964-65, (εικ. 4), *Jewelry* 1979, 74-75, αρ. 235.

62. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση 6φυλλων ροδάκων, περικλειστων σε κύκλο. Πιθανόν από τάφο της Βόρειας Ελλάδας. Γύρω στο 500 π.Χ.

Antike Kunstwerke 1962, αρ. 19 (πιν. XXXIX).

Κλασική περίοδος

Σίνδος

63. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με ρόδακα και ανθέμια. Γυναικεία Ταφή 75. Η ταφή χρονολογείται στα 470-450 π.Χ.

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 7923

Σίνδος 1985, 223, αρ. 357.

64. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και ανθέμια. Γυναικεία ταφή 113. Η ταφή χρονολογείται γύρω στο 450 π.Χ.

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8436

Σίνδος 1985, 292, αρ. 481.

65. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα. Γυναικεία ταφή 96. Η ταφή χρονολογείται στα 450-440 π.Χ.

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8509

Σίνδος 1985, 220, αρ. 349.

66. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με αντίνωτα ανθέμια. Τάφος Ε4 (Μονολιθική σαρκοφάγος). Γύρω στα 440-425 π.Χ.

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8041

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 164, 166 (εικ. 27).

67. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με αντίνωτα ανθέμια. Ανδρική ταφή 111. Η ταφή χρονολογείται γύρω στο 430 π.Χ.

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8416

Σίνδος 1985, 69, αρ. 97.

68. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με αντίνωτα ανθέμια. Τάφος Ε1 (Μονολιθική σαρκοφάγος). Ο τάφος χρονολογείται στα 425-420 π.Χ.

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8040

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 159, 160-161 (εικ. 19).

69. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με αντίνωτα ανθέμια. Ανδρική ταφή 76. Η ταφή χρονολογείται γύρω στο 410 π.Χ.

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8432

Σίνδος 1985, 212, αρ. 335.

70. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με αντίνωτα ανθέμια. Ανδρική ταφή 15 (ΒΙ.ΠΕ.Θ.). Η ταφή χρονολογείται στον 5^ο αι. π.Χ.

Κεραμάρης *et alii* 2002, 234, εικ. 4.

71. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και βλαστόσπειρες. Το νεκροταφείο χρησιμοποιείται από το δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα έως και τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Μοσχονησιώτου 1988, 288 (εικ. 4).

Νέα Φιλαδέλφεια Θεσσαλονίκης

72. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και άνθη λωτού. Τράπεζα, Τάφος 1. 475-450 π.Χ.

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 18538

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1995, 316 (πιν. 8α), *Ελληνικό Κόσμημα* 1997, 96, αρ. 81.

Πύδνα Πιερίας (Β. Νεκροταφείο)

73. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα σε μορφή θραυσμάτων. Πρώτο μισό 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Tsigarida 1998, 49, 52.

74. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και λυροειδή ανθέμια. Τάφος 51: Γυναικεία ταφή. 500-475/450 π.Χ.

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 12640

Μπέσιος - Παππά 1995, (πίν. 72), *Ελληνικό Κόσμημα* 1997, 91, αρ. 74, Tsigarida 1998, 48, 52 (εικ. 6.5).

Γαληψός Καβάλας

75. Αργυρό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπους ρόδακες ως περίγραμμα. Η νεκρόπολη χρονολογείται από τον 6^ο έως τον 4^ο αιώνα π.Χ.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1977, 319 (εικ. 21).

Ελληνιστική περίοδος**Πέλλα (Α. Νεκροταφείο)**

76. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση ρόδακα μέσα σε πλαίσιο αστραγάλων. 4^{ος} αιώνας π.Χ.

Θησανροί Μακεδονίας 1979, αρ. 76.

Αμφίπολη Σερρών

77. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Η Νεκρόπολη χρονολογείται από τα μέσα του 4^{ου} αιώνα έως και το τέλος του 3^{ου} αιώνα π.Χ.

Λαζαρίδης 1956, 142 (πίν. 48α).

Άγ. Μάμας Χαλκιδικής

78. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα. Λίθινη σαρκοφάγος τάφος 2. Τέλη 4^{ου}-3^{ου} αιώνας π.Χ.

Μοσχονησιώτου 1989, 352.

79. Χρυσό έλασμα. Λίθινη σαρκοφάγος τάφος 3. Τέλη 4^{ου}-3^{ου} αιώνας π.Χ.

Μοσχονησιώτου 1989, 353.

Ρωμαϊκή περίοδος**Φίλιπποι**

80. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση βλαστόσπειρας σε πλαίσιο από αστραγάλους. «Μακεδονικός» τάφος. Ρωμαϊκοί χρόνοι.

Θησανροί Μακεδονίας 1979, αρ. 414.

ΣΥΛΛΟΓΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ**Εποχή του Χαλκού**

81. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με σπείρες. Μυκηναϊκής εποχής.

Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 248

Laffineur 1980, 346-347, αρ. 2 (εικ. 2).

Γεωμετρική περίοδος

82. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπους κύκλους. Τέλη 8^{ου}-αρχές 7^{ου} αιώνα π.Χ.

Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 410

Laffineur 1980, 352, αρ. 15 (εικ. 13).

83. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με στικτό περίγραμμα και κυκλίσκους. Τέλη 8^{ου}-αρχές 7^{ου} αιώνα π.Χ.

Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 420

Laffineur 1980, 352-354, αρ. 16 (εικ. 14).

84. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπες κουκκίδες. 8^{ος}-7^{ος} αιώνας π.Χ.

Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 282

Laffineur 1980, 354, αρ. 17 (εικ. 15).

Αρχαϊκή περίοδος

85. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με «πλεκτό» κόσμημα. 6^{ος} αιώνας π.Χ.

Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 285

Laffineur 1980, 364, αρ. 39 (εικ. 38).

86. Τμήμα χρυσού ρομβοειδούς ελάσματος με ρόδακα. 6^{ος} αιώνας π.Χ.

Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 316

Laffineur 1980, 362, αρ. 34 (εικ. 33).

87. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με ρόδακα. 6^{ος} αιώνας π.Χ.

Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 317

Laffineur 1980, 362, αρ. 33 (εικ. 32).

88. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και σπείρες. 6^{ος} αιώνας π.Χ.

Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 250

Laffineur 1980, 364, αρ. 38, (εικ. 37).

89. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα. 6^{ος} αιώνας π.Χ.

Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 284

Laffineur 1980, αρ. 35 (εικ. 34).

90. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και ανθέμια. 6^{ος} αιώνας π.Χ.

Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 249

Laffineur 1980, 364, αρ. 36, (εικ. 35).

91. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και πέταλα. 6^{ος} αιώνας π.Χ.

Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 247

Laffineur 1980, 362, αρ. 31 (εικ. 30).

92. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και πέταλα. 6^{ος} αιώνας π.Χ.

Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 314

Laffineur 1980, 362, αρ. 32 (εικ. 31).

93. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και στάχυα. 6^{ος} αιώνας π.Χ.

Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 273

Laffineur 1980, 364, αρ. 37 (εικ. 36).

94. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με πέταλα και διάγραμμας ταινίες. 6^{ος} αιώνας π.Χ.

Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 280

Laffineur 1980, 362, αρ. 30 (εικ. 29).

95. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπες ενάλληλες γωνίες. Υστερο-αρχαϊκοί χρόνοι.

Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 271

Laffineur 1980, 370, αρ. 40 (εικ. 39).

96. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπες ενάλληλες γωνίες. Υστερο- αρχαϊκοί χρόνοι.

Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 281

Laffineur 1980, 370, αρ. 41 (εικ. 40).

97. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με κεφαλή λέοντος και ανθέμια. Υστερο-αρχαϊκοί χρόνοι.

Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 279

Laffineur 1980, 370, αρ. 42 (εικ. 41).

98. Τμήμα χρυσού ελλειψοειδούς ελάσματος. Υστερο-αρχαϊκοί χρόνοι.

Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 283

Laffineur 1980, 370, αρ. 43 (εικ. 42).

99. Τμήμα χρυσού ελάσματος με ομόκεντρους κύκλους. Υστερο-αρχαϊκοί χρόνοι.

Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 293

Laffineur 1980, 370, αρ. 44 (εικ. 43).

ΣΥΛΛΟΓΗ ΣΤΑΘΑΤΟΥ

Εποχή του Χαλκού

100. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με σπειροειδείς βλαστούς. Μυκηναϊκής εποχής(;)

Collection Stathatos 1963, 188, αρ. 95 (πιν. XXVIII).

Αρχαϊκή περίοδος

101. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπους κυκλίσκους. Χαλκιδική. Τέλη 7^{ου}-6^{ου} αιώνας π.Χ.

Amandry 1953, 37, αρ. 50 (πιν. XII), Bouzek 1974, 162.

102. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπο ρόδακα. Χαλκιδική. Τέλη 7^{ου}-6^{ου} αιώνας π.Χ.

Amandry 1953, 37, αρ. 51 (πιν. XII), Bouzek 1974, 162.

103. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και «πεταλούδες». Χαλκιδική. Τέλη 7^{ου}-6^{ου} αιώνας π.Χ.

Amandry 1953, 36, αρ. 47 (πιν. XI), Bouzek 1974, 162.

104. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και «πεταλούδες». Δ. Χαλκιδική. Τέλη 7^{ου}-6^{ου} αιώνας π.Χ.

Amandry 1953, 36, αρ. 46 (πιν. XI), Bouzek 1974, 162.

105. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα. Χαλκιδική. Τέλη 7^{ου}-6^{ου} αιώνας π.Χ.

Amandry 1953, 37, αρ. 48 (πιν. XI), Bouzek 1974, 162.

106. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και άνθη. Χαλκιδική. Τέλη 7^{ου}-6^{ου} αιώνας π.Χ.

Amandry 1953, 37, αρ. 49 (πιν. XI), Bouzek 1974, 162.

107. Αργυρό ρομβοειδές έλασμα με πτηνό και υποειδές. Χαλκιδική. Τέλη 7^{ου}-6^{ου} αιώνας π.Χ.

Amandry 1953, 58, αρ. 159 (πιν. XXV, εικ. 31), Bouzek 1974, 162.

108. Τμήμα αργυρού ρομβοειδούς ελάσματος με εγχάρακτη παράσταση. Χαλκιδική. Τέλη 7^{ου}-6^{ου} αιώνας π.Χ.

Amandry 1953, 58, αρ. 160 (πιν. XXV), Bouzek 1974, 162.

109. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με φτερωτό γρυπολέοντα. Χαλκιδική. Τέλη 7^{ου}-6^{ου} αιώνας π.Χ.

Amandry 1953, 37, αρ. 52 (πιν. XII), Bouzek 1974, 162.

Κλασική περίοδος

110. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με κεφαλή ίππου. 5^{ου}-4^{ου} αιώνας π.Χ.

Amandry 1953, 144, αρ. 314 (πιν. LIV).

111. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα. 4^{ος} αιώνας π.Χ.(:)
Collection Stathatos 1963, 191, αρ. 98 (πίν. XXVIII).

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΙΕΝΑΚΗ

Αρχαϊκή περίοδος

112. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και πέταλα. 7^{ος} αιώνας π.Χ.
Segall 1938, 20, αρ. 11 (πίν. 6:12).

113. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και πέταλα. Μέσα 6^{ου} αιώνα π.Χ.
Segall 1938, 20-21, αρ. 12 (πίν. 6:11).

ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ

Κλασική περίοδος

114. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακες. Πρώιμος 5^{ος}-μέσα 4^{ου} αιώνα π.Χ.
Gevensberg
Stupperich 1981, 199-201 (εικ. 4-5, πίν. 5).

ΚΥΠΡΟΣ

Ύστερη Εποχή του Χαλκού

Έγκωμη

115. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπο περίγραμμα χειλιών. Τάφος 11. 14^{ος}-12^{ος} αιώνας π.Χ.

Στοκχόλμη, Αρχαιολογικό Μουσείο
Becatti 1955, 157, αρ. 98 (πίν. XXI).

116. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπα χείλη. Τάφος 66. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).

Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο
Marshall 1911, 17, αρ. 167 (πίν. II).

117. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπο περίγραμμα χειλιών. Τάφος 18. 14^{ος}-12^{ος} αιώνας π.Χ.

Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο
Becatti 1955, 156, αρ. 94 (πίν. XXI).

118. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπο περίγραμμα χειλιών. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).

Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο
Marshall 1911, 16, αρ. 156 (πίν. II).

119. Χρυσό τριγωνικό έλασμα με έκτυπα χείλη. Τάφος 86. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).

Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο
Marshall 1911, 16, αρ. 151 (πίν. II).

120. Χρυσό τριγωνικό έλασμα με έκτυπα χείλη. Τάφος 79. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).

Courtois - Lagarce 1986, 116, αρ. 15 (πίν. XXII).

121. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με λυροειδή ανθέμια. Τάφος 79. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).

Courtois - Lagarce 1986, 116, αρ. 16 (πίν. XXII).

122. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπα χείλη. Τάφος 79. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).

Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο

Marshall 1911, 17, αρ. 174 (πίν. II).

123. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπα χείλη. Τάφος 93. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).

Marshall 1911, 18, αρ. 177 (πίν. II), Courtois-Lagarce 1986, 117, αρ. 14 (πίν. XXII).

124. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με λυροειδή ανθέμια. Τάφος 67. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).

Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο

Marshall 1911, 18, αρ. 185 (πίν. III).

125. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με λέοντες. Τάφος 93. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).

Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο

Marshall 1911, 20, αρ. 195 (πίν. III).

126. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπο περίγραμμα χειλιών. Τάφος 93. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).

Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο

Marshall 1911, 20, αρ. 193 (πίν. III).

127. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με σπείρες. Τάφος 72. 13^{ος} αιώνας π.Χ.

Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο

Marshall 1911, 19, αρ. 183 (πίν. III), Becatti 1955, 156, αρ. 88 (πίν. XX), Courtois-Lagarce 1986, 116, αρ. 13 (πίν. XXII).

128. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με σπείρες. Τάφος 18. 14^{ος}-12^{ος} αιώνας π.Χ.

Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο

Becatti 1955, 156-157, αρ. 96 (πίν. XXI).

129. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με σπειροειδή κοσμήματα. Τάφος 93. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).

Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο

Marshall 1911, 18, αρ. 179 (πίν. II).

130. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 61. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).

Marshall 1911, αρ. 48.

131. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 72. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).

Marshall 1911, αρ. 49.

132. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 72. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).

Marshall 1911, αρ. 50.

133. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 69. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).

Marshall 1911, αρ. 52.

134. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 93. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).

Marshall 1911, αρ. 53.

135. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 93. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).

Marshall 1911, αρ. 54.

136. Χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση κεφαλών κριών σε τρεις σειρές. Τάφος 75. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).

Marshall 1911, αρ. 157.

- 137.** Χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση κεφαλών κριών. Τάφος 95. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 158.
- 138.** Χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση κεφαλών κριών. Τάφος 24. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 159.
- 139.** Χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση βουκρανίων. Τάφος 2. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 161.
- 140.** Χρυσό έλασμα με διακόσμηση έκτυπων κυκλίσκων. Τάφος 75. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 162.
- 141.** Θραύσμα χρυσού ελάσματος με διακόσμηση έκτυπων κυκλίσκων. Τάφος 75. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 163.
- 142.** Χρυσό έλασμα με διακόσμηση έκτυπων κυκλίσκων. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 165.
- 143.** Χρυσό έλασμα με διακόσμηση έκτυπων κυκλίσκων. Τάφος 84α. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 166.
- 144.** Χρυσό έλασμα με διακόσμηση έκτυπων κυκλίσκων και γραμμιδίων. Τάφος 75. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 168.
- 145.** Χρυσό έλασμα με διακόσμηση κουκκίδων. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 164.
- 146.** Χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση ανθεμίων. Τάφος 64. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 169.
- 147.** Χρυσό έλασμα σε τέσσερα κομμάτια, με έκτυπη διακόσμηση ανθεμίων. Τάφος 47. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 170.
- 148.** Χρυσό έλασμα σε δύο κομμάτια, με διακόσμηση ανθεμίων. Τάφος 79. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 171.
- 149.** Χρυσό έλασμα σε δύο κομμάτια, με έκτυπη διακόσμηση ανθεμίων. Τάφος 47. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 172.
- 150.** Χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση τριπλών σπειρών και περίγραμμα κυκλίσκων. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 173.
- 151.** Χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση τριπλών και διπλών σπειρών. Τάφος 88. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 175.

- 152.** Χρυσό έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλιών. Τάφος 45. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 152.
- 153.** Χρυσό έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλιών. Τάφος 45. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 153.
- 154.** Χρυσό έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλιών. Τάφος 45. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 154.
- 155.** Χρυσό έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλιών. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 155.
- 156.** Χρυσό έλασμα σε δύο κομμάτια, με απόδοση χειλιών και έκτυπες σπείρες. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 176.
- 157.** Χρυσό έλασμα με κεντρική διαμήκη νεύρωση από κουκκίδες και έκτυπες σπείρες. Τάφος 93. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 178.
- 158.** Χρυσό έλασμα με απόδοση χειλιών και διακόσμηση σπειρών που ενώνονται με θηλιές. Τάφος 84α. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 180.
- 159.** Χρυσό έλασμα με διακόσμηση σπειρών που ενώνονται με θηλιές και περίγραμμα κυκλικών. Τάφος 56. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 181.
- 160.** Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με απόδοση χειλιών και διακόσμηση σπειρών που ενώνονται με θηλιές. Τάφος 69. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 182.
- 161.** Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με απόδοση χειλιών(;) και διακόσμηση σπειρών που ενώνονται με θηλιές καθώς και αδαμαντόσχημα κοσμήματα. Τάφος 93. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 184.
- 162.** Χρυσό έλασμα με απόδοση των χειλιών και διακόσμηση διπλών ανθεμιών. Τάφος 19. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 186.
- 163.** Χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση διπλών ανθεμιών και συστάδες γραμμιδίων. Τάφος 79. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 187.
- 164.** Χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση δύο σειρών ροδάκων. Τάφος 61. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 189.
- 165.** Χρυσό έλασμα σε δύο κομμάτια, με έκτυπη διακόσμηση 14 ροδάκων. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 191.
- 166.** Χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση 13 ροδάκων. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 192.

- 167.** Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με οκλάζουσες σφιγγες. Τάφος 91. 13^{ος} αιώνας π.Χ.
Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1897/4-1/473
Marshall 1911, 20, αρ. 196 (πιν. III), Becatti 1955, 156, αρ. 87 (πιν. XX), Καραγεώργης 1976, 182, αρ. 146, Courtois-Lagarce 1986, 118 (πιν. XXII:11).
- 168.** Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με αιγάγρους και φοίνικα. Τάφος 93. 14^{ος}-13^{ος} αιώνας π.Χ.
Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο 197
Marshall 1911, 20, αρ. 194 (πιν. III), Becatti 1955, 156, αρ. 86 (πιν. XX), Higgins 1977, 175 (εικ. 219), Courtois-Lagarce 1986, 118 (πιν. XXII:12).
- 169.** Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση σχηματοποιημένες ανθρώπινες μορφές(;). Τάφος 5. Ύστερη Κυπριακή III (1200-1100 π.Χ.).
Schaeffer 1952, αρ. 185 (πιν. XXXIX).

Μαρώνι

- 170.** Χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση διπλών σπειρών και 10φυλλων ροδάκων.
Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 188.

Άγνωστη θέση

- 171.** Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 51.

Κίτιον

- 172.** Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με ανάγλυφα χείλη. Τάφος 9 (ανώτερες ταφές). Η τελευταία ταφή χρονολογείται γύρω στο 1225 π.Χ.
Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο 146
Buccholz - Karageorghis 1973, 168, αρ. 1802, Karageorghis 1974, 70, 88 (πιν. XC:146), Karageorghis 1976, 51.
- 173.** Χρυσό τετράπλευρο έλασμα με εγχάρακτο δικτυωτό. Τάφος 9 (ανώτερες ταφές). Η τελευταία ταφή χρονολογείται γύρω στο 1225 π.Χ.
Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο 183
Karageorghis 1974, 73, 88 (πιν. XCI:183), Karageorghis 1976, 51.
- 174.** Χρυσό τετράπλευρο έλασμα. Τάφος 9 (ανώτερες ταφές). Η τελευταία ταφή χρονολογείται γύρω στο 1225 π.Χ.
Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο 141
Karageorghis 1974, 70, 88 (πιν. XCI:141), Karageorghis 1976, 51.
- 175.** Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με εγχάρακτες γραμμώσεις. Τάφος 9 (ανώτερες ταφές). Η τελευταία ταφή χρονολογείται γύρω στο 1225 π.Χ.
Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο 295
Buccholz-Karageorghis 1973, 167, αρ. 1801, Karageorghis 1974, 79, 88 (πιν. XCI:295), Karageorghis 1976, 51.
- 176.** Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με εγχάρακτες ενάλληλες γωνίες. Τάφος 9 (ανώτερες ταφές). Η τελευταία ταφή χρονολογείται γύρω στο 1225 π.Χ.
Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο 127
Buccholz-Karageorghis 1973, 167, αρ. 1799, Karageorghis 1974, 69, 88 (πιν. XCI:127), Karageorghis 1976, 51.

Γεωμετρική περίοδος**Κάτω Δευτερά**

177. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Θέση Χρυσοσπηλιώτισσα, Τάφος 3. Κυπρο-Γεωμετρική ΙΙΙ - αρχές Κυπρο-Αρχαϊκής (850-720 π.Χ. περίπου).
Christou 1984, 180-182 (πίν. XXXIV:6).

Αρχαϊκή περίοδος**Σαλαμίνα**

178. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με άρμα. Τάφος 31. Terminus ante quem: Πρώτο μισό 7^ο αιώνα π.Χ.

Αριθμός Ευρετηρίου 67/2

Καραγεώργης 1965, 611 (πίν. 783β-γ), Karageorghis 1968, 166 (πίν. 135).

Κλασική περίοδος**Μάριον**

179. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με ανάγλυφα χείλη. Τάφος 57. Η ταφή χρονολογείται στην Κυπρο-Κλασική ΙΙ περίοδο (400-325 π.Χ.).

SCE II, 344, αρ. 13 (εικ. 141, 142:3, πίν. CLVI:11), *SCE IV*:2, 168 (εικ. 36:2).

180. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με ανάγλυφα χείλη που χαμογελούν. Τάφος 60. Η ταφή χρονολογείται στην Κυπρο-Κλασική ΙΙ περίοδο (400-325 π.Χ.).

SCE II, 361, αρ. 4 (εικ. 153-154, πίν. CLVI:12).

181. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα, ακόσμητο. Τάφος 131. 4^{ος} αιώνας π.Χ.

Ohnefalsch-Richter 1893, 499 (πίν. LXVII), *SCE IV*:2, 168, αρ. 1a (εικ. 36:24).

Ελληνιστική περίοδος**Χρυσοχού**

182. Αργυρό ελλειψοειδές έλασμα. Δυτική Νεκρόπολη Τάφος Β9. Ο τάφος χρονολογείται στον 3^ο αιώνα π.Χ.(:)

Murno - Tubbs 1890, 56 (πίν. V:11).

183. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Δυτική Νεκρόπολη Τάφος Κ63. Ο τάφος χρονολογείται στον 3^ο αιώνα π.Χ.(:)

Murno - Tubbs 1890, 56 (πίν. V: 8).

Κερύνεια

184. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με ανάγλυφα χείλη. Τάφος μέσα στον σύγχρονο οικισμό. Ο τάφος χρονολογείται από τα τέλη της κλασικής εποχής έως και τις αρχές της ρωμαϊκής.

Κερύνεια, Αρχαιολογικό Μουσείο

Karageorghis 1971, 362 (εικ. 60).

Ρωμαϊκή περίοδος**Μάριον**

185. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με ανάγλυφο το σχήμα των χειλιών. Τάφος 26. Ρωμαϊκών χρόνων.

Ohnefalsch-Richter 1893, 499 (πίν. CLXXXII:33).

ΚΡΗΤΗ**ΥΜ περίοδος****Κνωσός**

186. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Μαύρο Σπήλιο Τάφος ΙΧ. ΥΜ ΙΙΙ περίοδος (1400-1070 π.Χ.).

Forsdyke 1926/27, 267-268 (πιν. XVIII).

Ρωμαϊκή περίοδος**Σφακάκι Ρεθύμνου**

187. Χρυσό έλασμα με εγχάρακτη διακόσμηση δικτυωτού. Κιβωτιόσημος τάφος 4. Ρωμαϊκοί χρόνοι.

Γαβριλάκη 1989, 458, Gavrilaki - Tziforoulos 1998, 352.

188. Χρυσό έλασμα. Κιβωτιόσημος τάφος 9. Ρωμαϊκοί χρόνοι.

Γαβριλάκη 1989, 459, Gavrilaki - Tziforoulos 1998, 352.

189. Χρυσό έλασμα με εγχάρακτη διακόσμηση δικτυωτού. Κιβωτιόσημος τάφος 20. Ρωμαϊκοί χρόνοι.

Γαβριλάκη 1989, 459, Gavrilaki - Tziforoulos 1998, 352.

Καστέλλι Κισάμου

190. Χρυσό έλασμα. Κτιστός τάφος καρχηδονιακού τύπου. 1^{ος}-2^{ος} αιώνας μ.Χ.

Νινιού-Κινδελη 1993, 475-476.

Επανοχώρι Χανίων

191. Χρυσό τετράπλευρο έλασμα με γεωμετρικά κοσμήματα. Κιβωτιόσημος τάφος. Ο τάφος χρονολογείται στα μέσα του 2^{ου} αιώνα μ.Χ.

Χανιά, Αρχαιολογικό Μουσείο

Νινιού Κινδελη 1987, 20-21 (πιν. 3).

ΡΟΔΟΣ**Γεωμετρική περίοδος****Κάμειρος**

192. Χρυσό τετράπλευρο έλασμα με διάγραμμα μαιάνδρο και τεθλασμένες. Τάφος 82. 8^{ος} αιώνας π.Χ.

Ρόδος, Αρχαιολογικό Μουσείο 14741

Clara Rhodos VI-VII, 200-201, αρ. 7 (εικ. 239), Reichel 1942, 49, αρ. 51 (πιν. XV), Becatti 1955, 166-167, αρ. 185 (πιν. XXXII).

193. Χρυσό τετράπλευρο έλασμα με διάγραμμα μαιάνδρο και τεθλασμένες. Τάφος 82. 8^{ος} αιώνας π.Χ.

Ρόδος, Αρχαιολογικό Μουσείο 14742

Clara Rhodos VI-VII, 200-201, αρ. 7 (εικ. 239), Reichel 1942, 49, αρ. 51, Becatti 1955, 167, αρ. 186 (πιν. XXXII).

194. Χρυσό τετράπλευρο έλασμα με εγχάρακτα χείλη. Τάφος 201. 8^{ος}-7^{ος} αιώνας π.Χ.

Ρόδος, Αρχαιολογικό Μουσείο 12504α

Clara Rhodos IV, 348 αρ. 7, Reichel 1942, 49-50 (πιν. XVI:55a), Ohly 1953, 69-70 (εικ. 38), Andronikos 1968, 43 (εικ. 1c).

195. Τμήμα χρυσού ελάσματος με εγχάρακτα χείλη και γρυπολέοντες. Τάφος 201. 8^{ος}-7^{ος} αιώνας π.Χ.

Ρόδος, Αρχαιολογικό Μουσείο 12504

Clara Rhodos IV, 348, αρ. 7 (εικ. 388), Reichel 1942, 49-50 (πιν. XVI:55c).

Ιαλυσός

196. Ελλειψοειδές με επιμηκυσμένα άκρα έλασμα από ήλεκτρο με σιτικά τρίγωνα. Οικόπεδο Λαγού Κάυση 3. Υστερογεωμετρικοί χρόνοι.

Ρόδος, Αρχαιολογικό Μουσείο M1560

Γρηγοριάδου *et alii* 1999, 393, αρ. 7.

ΑΤΤΙΚΗ

Γεωμετρική περίοδος

Άγνωστη θέση

197. Χρυσό τετράπλευρο έλασμα. Γεωμετρικοί χρόνοι.

Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Ohly 1953, 69 (εικ. 37b), von Salis 1957, 99 (εικ. 8), Andronikos 1968, 42-43 (εικ. 1b),

Δεσποίνη 1998, 69-70.

ΒΟΙΩΤΙΑ - ΘΗΒΑ

Αρχαϊκή περίοδος

198. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Δεύτερο μισό 7^{ου} αιώνα.

Greifenhagen 1970, 24-25, αρ. 5 (πιν. 6).

ΤΟΥΡΚΙΑ - ΚΟΥΛΤΕΠΕ

Αρχαϊκή περίοδος

199. Έξι χρυσά ελλειψοειδή έλασματα, ακόσμητα. Επίπεδο Ib 7^{ος} αιώνας π.Χ..

Özgülç 1955, 71 (εικ. 26-29, 31-32, 51-56).

ΙΡΑΚ

Εποχή του Χαλκού

Ουρ

200. Χρυσό έλασμα. Τρίτη Δυναστεία της Ουρ (2150-2025 π.Χ. περίπου).

Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο

Maxwell-Hyslop 1971, 65-68 (πιν. 46-47), *Jewelry 7000 years* 1987, 31, αρ. 32.

Ρωμαϊκή περίοδος

Νινευή (Τύμβος Κουγουντζίκ)

201. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα. Κιβωτιόσχημος τάφος. Πρώτο μισό 2^{ου} αιώνα μ.Χ.

Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο

Curtis 1976, 53, 62 (πιν. 89).

202. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα. Κιβωτιόσχημος τάφος. Πρώτο μισό 2^{ου} αιώνα μ.Χ.

Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο

Curtis 1976, 53, 62 (πιν. 89).

203. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα. Κιβωτιόσχημος τάφος. Πρώτο μισό 2^{ου} αιώνα μ.Χ.

Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο

Curtis 1976, 53, 62 (πίν. 89).

ΣΥΡΙΑ

Ελληνιστική περίοδος

Λαοδίκεια

204. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με στηθαία γυναικεία θεότητα. Qadesh, Tell Nebi Mend. Ελληνιστικοί χρόνοι.
Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου
Seyrig 1959, 57-58 (πίν. XI:3).

Ρωμαϊκή περίοδος

Δούρα Ευρωπός

- 205.** Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Ανδρικός Τάφος 6. 1^{ος} αιώνας π.Χ.-2^{ος} αιώνας μ.Χ.
Dura-Europos II, 29 (πίν. XXXIV).
- 206.** Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Ανδρικός Τάφος 6. 1^{ος} αιώνας π.Χ.-2^{ος} αιώνας μ.Χ.
Dura-Europos II, 34-35 (πίν. XXXVII).
- 207.** Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 13. 1^{ος} αιώνας π.Χ.-3^{ος} αιώνας μ.Χ.
Dura-Europos II, 43 (πίν. XLI).
- 208.** Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 24 (ανδρική ταφή XIX). 1^{ος} αιώνας π.Χ.-3^{ος} αιώνας μ.Χ.
Dura-Europos II, 59 (πίν. XLV).
- 209.** Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 24 (σκελετός XVI). 1^{ος} αιώνας π.Χ.-3^{ος} αιώνας μ.Χ.
Dura-Europos II, 58 (πίν. XLV).
- 210.** Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 24. 1^{ος} αιώνας π.Χ.-3^{ος} αιώνας μ.Χ.
Dura-Europos II, 57 (πίν. XLVI).
- 211.** Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 28 (VII). 1^{ος} αιώνας μ.Χ.-2^{ος} αιώνας μ.Χ.
Dura-Europos II, 61 (πίν. XLVIII).
- 212.** Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 28 (VIII). 1^{ος} αιώνας μ.Χ.-2^{ος} αιώνας μ.Χ.
Dura-Europos II, 61 (πίν. XLVIII).
- 213.** Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 28 (κεντρικός θάλαμος). 1^{ος} αιώνας μ.Χ.-2^{ος} αιώνας μ.Χ.
Dura-Europos II, 61 (πίν. XLVIII).
- 214.** Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 32. 1^{ος} αιώνας μ.Χ.-2^{ος} αιώνας μ.Χ.
Dura-Europos II, 64 (πίν. XLIX).

ΘΡΑΚΗ

Ρωμαϊκή περίοδος

Λάδη Διδυμότειχου

215. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με παράσταση αετώματος και γοργόνειο. Θέση Βέργη αγρός Α. Πεταλά: Λακκοειδής τάφος ανήκει σε τύμβο. Ο τύμβος χρονολογείται στον 1^ο αιώνα μ.Χ.
Τερζοπούλου 1998, 20 (εικ. 7).

ΕΥΞΕΙΝΟΣ ΠΟΝΤΟΣ**Ρωμαϊκή περίοδος****Χερσόνησος**

216. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 175. Ρωμαϊκοί χρόνοι(;).
Minns 1971, 507 (εικ. 339).

Ολβία

217. Χρυσό έλασμα. Ανδρική ταφή. 1^{ος} αιώνας μ.Χ.

Minns 1971, 420-421.

218. Χρυσό έλασμα. Γυναικεία ταφή. 1^{ος} αιώνας μ.Χ.

Minns 1971, 420-421.

Γοργυπία

219. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλιών. Τάφος 2 (σαρκοφάγος 2). 2^{ος}-μέσα 3^ο αιώνα μ.Χ.

Gold und Kunsthandwerk 1989, 181, αρ. 255 (εικ. 85ο).

220. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλιών. Τάφος 2 (σαρκοφάγος 1). 2^{ος}-μέσα 3^ο αιώνα μ.Χ.

Gold und Kunsthandwerk 1989, 181, αρ. 255 (εικ. 85M).

221. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλιών. Τάφος 2 (σαρκοφάγος 1). 2^{ος}-μέσα 3^ο αιώνα μ.Χ.

Gold und Kunsthandwerk 1989, 181, αρ. 255 (εικ. 85M).

ΙΤΑΛΙΑ - ΚΥΜΗ**Αρχαϊκή περίοδος**

222. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων και 10φυλλων ροδάκων. 7^{ος} αιώνας π.Χ.

Νάπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο 126486

Guzzo 1993, 265 αρ. 1.

223. Έλασμα ελλειψοειδές από ήλεκτρο με έκτυπη διακόσμηση σειρήνων, λεόντων και φυτικών μοτίβων. 7^{ος} αιώνας π.Χ.

Ιδιωτική συλλογή Gouilhου

Guzzo 1993, 265 αρ. 2.

ΧΩΡΙΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ**ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ**

224. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα. Σέρρες, Νέα Ζίχνη.

Σαμαρτζίδου 1982, 329.

225. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση. Κιλκίς, Αξιοχώρι Κιβωτιόσχημος τάφος.

Σαββοπούλου 1992, 391.

ΚΥΠΡΟΣ

226. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση ανθεμίων. Από τάφο της Κύπρου.

SCE IV:2, αρ. 1a (εικ. 36:25).

227. Αργυρό ελλειψοειδές έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλιών. Από τάφο της Κύπρου. *SCE IV:2*, (εικ. 32:13).

228. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με κομμένα άκρα. Κοσμείται από εμπίεστα κυματοειδή γραμμίδια. Από τάφο της Κύπρου.

Συλλογή Cesnola

Greifenhagen 1970, 32, αρ. 8 (πίν. 11).

ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΑ ΕΛΑΣΜΑΤΑ ΣΤΟΜΑΤΟΣ

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Μεθώνη Περίας

229. Χρυσό έλασμα με εγχάρακτο το όνομα Φυλομάγα. Παλαιοκαταχάς, ύψωμα Συκιά. Κιβωτιόσχημος τάφος. Δεύτερο μισό 4^ο αιώνα π.Χ.

Μπέσιος 1986, 142-143, Dickie 1995, 82.

Πέλλα (Α. Νεκροταφείο)

230. Χρυσό φύλλο με εγχάρακτο το όνομα Ήγησίσα. Δημόσιος δρόμος Θεσσαλονίκης-Γιαννιτσών. Κιβωτιόσχημος τάφος. Δεύτερο μισό 4^ο αιώνα π.Χ.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1992, 127-128.

231. Χρυσό φύλλο δάφνης με σικτική επιγραφή Φερσεφόνη| Ποσειδίππος μύστη| εὐσεβής. Αγροτεμάχιο Απ. Χατζόπουλου, θέση «Γελαδόστρατα». Κιβωτιόσχημος τάφος. Δ' τέταρτο 4^ο αιώνα π.Χ.

Αριθμός ευρετηρίου 89.65

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989, 95 κ.εξ. (εικ. 9), Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989-91, 73-80 (πίν. 27α), *Ελληνικός Πολιτισμός* 1993, 251 (αρ. 316), Dickie 1995, Rossi 1996.

232. Χρυσό φύλλο δάφνης με εγχάρακτο το όνομα Φιλοξένα. Αγροτεμάχιο Απ. Χατζόπουλου, θέση «Γελαδόστρατα». Κιβωτιόσχημος τάφος. Τέλος 4^ο αιώνα π.Χ.

Αριθμός ευρετηρίου 89.76

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989, 95 (εικ. 8), Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989-91, 82-84 (πίν. 29α), Dickie 1995, 81

Βεργίνα

233. Χρυσό έλασμα με εγχάρακτη επιγραφή Φιλίστη Φερσεφόνη| χαίρειν. Τύμβος LI. Ελληνιστικοί χρόνοι(;).

Πέτσας 1961-62, 259.

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

Πάτρα

234. Χρυσό αμυγδαλόσχημο φύλλο με εγχάρακτη επιγραφή Φίλων μύστας. Οδός Σοφοκλέους 8. Κιβωτιόσχημος τάφος. Ελληνιστικοί χρόνοι.

Παπακώστα 1987, 153.

235. Χρυσό φύλλο με εγχάρακτη επιγραφή Δεξίλας μύστας. Κιβωτιόσχημος τάφος. Ελληνιστικοί χρόνοι.

Παπακώστα 1987, 153.

Αίγιο

236. Χρυσό φύλλο δάφνης με εγχάρακτη τη λέξη μύστης. Οδός Αγαμέμνωνος 16 (Διαμαντή Ράχη). Κιβωτιόσχημος τάφος. Ελληνιστικοί χρόνοι.

Αριθμός ευρετηρίου 1277

Παπαποστόλου 1977, 94.

Ήλιδα

237. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με εγχάρακτο το όνομα Εύξένη. Πιθοειδής τάφος. Αρχές 3^{ου} αιώνα π.Χ.

Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο

Παπαθανασόπουλος 1969, 153 (πίν. 153β)

238. Χρυσό φύλλο μυρτιάς(;) με εγχάρακτο το όνομα Φιλημήνα. Δυτική Νεκρόπολη, Β πρόποδες λόφου Σδούγα. Κιβωτιόσχημος τάφος. 3^{ος} αιώνας π.Χ.

Θέμελης 1991, 146-149, 154 (αρ. 15, πίν. 82β).

ΚΡΗΤΗ**Σφακάκι Ρεθύμνου**

239. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με εγχάρακτη-εμπιεστη επιγραφή

Πλούτωνι Φερσεφώνη. Οικόπεδο Πολιουδάκη. Κιβωτιόσχημος τάφος. 25 π.Χ.-40 μ.Χ.

Ρέθυμνο, Αρχαιολογικό Μουσείο Μ896

Γαβριλάκη 1989, 458. Gavrilaki - Tzifopoulos 1998.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ανδρόνικος 1991: Ανδρόνικος Μ, *Βεργίνα, οι βασιλικοί τάφοι και άλλες αρχαιότητες*, Αθήνα 1991.

Βοκοτοπούλου 1982: Βοκοτοπούλου Ι., «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ Νομός Θεσ/νίκης: Αγία Παρασκευή», *ΑΔ* 37 (1982), Β2: Χρονικά, 282-283.

Γαβριλάκη 1989: Γαβριλάκη Ειρ., «ΚΕ' ΕΠΚΑ: Νομός Ρεθύμνου, Σφακάκι Παγκαλοχωρίου», *ΑΔ* 44 (1989), Β2: Χρονικά, 457-460.

Γιαλούρης 1996: Γιαλούρης Ν., *Η αρχαία Ήλιδα, το λίκνο των Ολυμπιακών Αγώνων*, Αθήνα 1996.

Γρηγοριάδου *et alii* 1999: Γρηγοριάδου Α., Γιαννικουρή Α., Μαρκέτου Τ., «Καύσεις νεκρών από την Ιαλυσό» στο Σταμπολίδης Ν.Χρ. (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*, Ρόδος, 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999, Αθήνα 2001, 373-404.

Δεσποίνη 1987: Δεσποίνη Αικ., «Παράσταση πλοίου σε χρυσό έλασμα από τη Σίνδο» στο Τζαλας Η. (επιμ.), *Τρονίς ΙΙ: 2nd International Symposium on ship construction in Antiquity*, Delphi 27-29 August 1987, Delphi 1987, 135-140.

Δεσποίνη 1996: Δεσποίνη Αικ., *Ελληνική Τέχνη: Αρχαία χρυσά κοσμήματα*, Αθήνα 1996.

Δεσποίνη 1998: Δεσποίνη Αικ., «Χρυσά επιστόμια» στο *Μνείας Χάρη: Τόμος στη μνήμη της Μαίρης Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1998, 65-80.

Δεσποίνη 2000: Δεσποίνη Αικ., «Ελάσματα Σίνδου με ζωφόρο ζώων» στο *Μύρτος, Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2000, 277-304.

Ελληνικό Κόσμημα 1997: *Το Ελληνικό Κόσμημα: 6000 χρόνια παράδοσης*, Θεσσαλονίκη 21 Δεκεμβρίου 1997-21 Φεβρουαρίου 1998, Αθήνα 1997.

- Ελληνικός Πολιτισμός 1993: Ελληνικός Πολιτισμός – Μακεδονία: Το βασίλειο του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Marché Bonsecours, Μοντρεάλ 7 Μαΐου-19 Σεπτεμβρίου 1993, Αθήνα 1993.
- Θέμελης 1991: Θέμελης Π., «Ο τάφος της Ηλείας Φιλημήνας» στο *Χρονολογημένα Σύνολα και Εργαστήρια*, Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Θεσ/νίκη, 24-27 Σεπτεμβρίου 1991, Αθήνα 1994, 146-158.
- Θέμελης - Τουράτσογλου 1997: Θέμελης Π., Τουράτσογλου Ι.Π., *Οι τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα 1997.
- Θησαυροί Μακεδονίας 1979*: Νίνου Κ. (επιμ.), *Θησαυροί της αρχαίας Μακεδονίας*, Αθήνα 1979.
- Καραγεώργης 1965: Καραγεώργης Β., «Αρχαιότητες και Μνημεία Κύπρου: Ανασκαφή Σαλαμίνας», *ΑΔ* 20 (1965), Β3: Χρονικά, 607-612.
- Καραγεώργης 1976: Καραγεώργης Β., *Ο πολιτισμός της προϊστορικής Κύπρου*, Αθήνα 1976.
- Καραγιώργης 1991: Καραγιώργης Β., *Οι πρώτοι Έλληνες στην Κύπρο: οι αρχαιολογικές μαρτυρίες*, (μτφ. Δ. Κυριακού, Κ. Τουλουμή), Αθήνα 1991.
- Καραμήτρου-Μεντεσιδη 1996: Καραμήτρου-Μεντεσιδη Γ., «Αιανή 1983-1997», *ΑΕΜΘ* 10Α (1996), 23-41.
- Κεραμάρης *et alii* 2002: Κεραμάρης Α., Πρωτοψάλτη Σ., Τσολάκης Στ., «Η ανασκαφική έρευνα στη ΒΙ.ΠΕ.Θ. Σίνδου 2002», *ΑΕΜΘ* 16 (2002), 233-240.
- Κολώνας 1999: Κολώνας Λ., *Μουσείο Αιγίου*, Αθήνα 1999.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1977: Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ., «Οι αποικίες της Θάσου στο Β. Αιγαίο. Νεότερα ευρήματα» στο Α' Τοπικό συμπόσιο, *Η Καβάλα και η περιοχή της*, Καβάλα, 18-20 Απριλίου 1977, Θεσσαλονίκη 1980, 309-325.
- Κυκλαδικός Πολιτισμός 1990*: Μαραγκού Λ. (επιμ.), *Κυκλαδικός Πολιτισμός: η Νάξος στην 3^η π.Χ. χιλιετία*, Αθήνα 1990.
- Λαζαρίδης 1956: Λαζαρίδης Δ., «Ανασκαφή Αμφιπόλεως», *ΠΑΕ* 1956, 141-142.
- Λαζαρίδης 1976: Λαζαρίδης Δ., «Ανασκαφή Αμφιπόλεως», *ΠΑΕ* 1976, τεύχος Α', 88-98.
- Λαζαρίδης 1982: Λαζαρίδης Δ., «Ανασκαφές και έρευνες της Αμφιπόλης», *ΠΑΕ* 1982, 43-51.
- Λαζαρίδης 1993: Λαζαρίδης Δ., *Αμφίπολις*, Αθήνα 1993.
- Λαζαρίδου 1988: Λαζαρίδου Κ., «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ, Νομός Χαλκιδικής: Πολύγυρος», *ΑΔ* 43 (1988), Β2: Χρονικά, 361.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Από τα νεκροταφεία της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 3 (1989), 91-101.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989-91: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Ανατολικό νεκροταφείο Πέλλας. Ανασκαφή 1989», *ΑΔ* 44-46 (1989-91), Α: Μελέτες, 73-151.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1992: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Από την τοπογραφία και τα νεκροταφεία της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 6 (1992), 127-136.
- Λιούτας - Γκιούρα 1997: Λιούτας Α., Γκιούρα Ευλ., «Τοπογραφικές αναζητήσεις ΒΔ της αρχαίας Θεσ/νίκης με αφορμή τις ανασκαφές σε νεκροπόλεις στους Δήμους Σταυρούπολης και Πολίχνης», *ΑΕΜΘ* 11 (1997), 317-326.
- Μάλαμα 2001: Μάλαμα Π., «Νεότερα στοιχεία από το Ανατολικό νεκροταφείο της Αμφιπόλης», *ΑΕΜΘ* 15 (2001), 111-126.
- Μηλιάδης 1926: Μηλιάδης Γ., «Αμβρακίας τάφος», *ΑΔ* 10 (1926), 63-77.
- Μισαηλίδου-Δεσποτιδου 1979: Μισαηλίδου-Δεσποτιδου Β., «Νέα ευρήματα από τη Νεκρόπολη της αρχαίας Αφύτιος», *ΑΔ* 34 (1979), Α: Μελέτες, 70-84.

- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1995: Μισαηλίδου-Δεσποτίδου Β., «Ανασκαφή στη Νέα Φιλαδέλφεια το 1995», *ΑΕΜΘ* 9 (1995), 311-320.
- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997: Μισαηλίδου-Δεσποτίδου Β., «Τάφοι κλασικών χρόνων από το νεκροταφείο της Σίνδου» στο *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου. Παράρτημα Μακεδονικών*, Αρ. 6, Θεσσαλονίκη 1997, 153-186.
- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1999: Μισαηλίδου-Δεσποτίδου Β., «Ανασκαφική έρευνα στην αρχαία Άφυτη», *ΑΕΜΘ* 13 (1999), 305-316.
- Μοσχονησιώτου 1988: Μοσχονησιώτου Σ., «Θέρμη-Σίνδος. Ανασκαφικές παρατηρήσεις στα δύο νεκροταφεία της περιοχής Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ* 2 (1988), 283-295.
- Μοσχονησιώτου 1989: Μοσχονησιώτου Σ., «Νεκροταφείο στον Άγ. Μάμαντα», *ΑΕΜΘ* 3 (1989), 351-356.
- Μπέσιος 1986: Μπέσιος Μ., «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ: Νομός Πιερίας, Μεθώνη, ΑΔ 41 (1986), Χρονικά, 142-143.
- Μπέσιος 1992: Μπέσιος Μ., «Ανασκαφές στη Βόρεια Πιερία, 1992», *ΑΕΜΘ* 6 (1992), 245-248.
- Μπέσιος - Παππά 1995: Μπέσιος Μ., Παππά Μ., *Πύδνα*, Κατερίνη 1995.
- Νεολιθικός Θησαυρός 1998: Δημακοπούλου Κ. (επιμ.), *Κοσμήματα της ελληνικής προϊστορίας: ο Νεολιθικός Θησαυρός*, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 15 Δεκεμβρίου 1998-28 Φεβρουαρίου 1999, Αθήνα 1998.
- Νεολιθικός Πολιτισμός 1996: Παπαθανασόπουλος Γ.Α. (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996.
- Νινιού-Κινδελή 1987: Νινιού-Κινδελή Β., «Κιβωτιόσχημος τάφος της ρωμαιοκρατίας στο Επανοχώρι Σελίνου», *ΚρητΕστ* 1 (1987), 16-32.
- Νινιού-Κινδελή 1993: Νινιού-Κινδελή Β., «ΚΕ' ΕΠΚΑ: Νομός Χανίων, Καστέλλι Κισιάμου», ΑΔ 48 (1993), Χρονικά, 475-476.
- Παπαθανασόπουλος 1969: Παπαθανασόπουλος Γ.Α., «Αρχαιότητες και μνημεία της Ηλείας: Αρχαία Ήλις», ΑΔ 24 (1969), Β1: Χρονικά, 152-154.
- Παπακώστα 1987: Παπακώστα Λ., «ΣΤ' ΕΠΚΑ: Νομός Αχαΐας, Πάτρα –οδός Σοφοκλέους 8», ΑΔ 42 (1987), Β1: Χρονικά, 153.
- Παπαποστόλου 1977: Παπαποστόλου Ι.Α., «Αρχαιότητες και μνημεία Αχαΐας: Αίγιο-οδός Αγαμέμνονος 16 Διαμαντή ράχη», ΑΔ 32 (1977), Β1: Χρονικά, 94.
- Πέτσας 1961-62: Πέτσας Φ.Μ., «Ανασκαφή αρχαίου νεκροταφείου Βεργίνας», ΑΔ 17 (1961-62), Α: Μελέτες, 218-288.
- Σαββοπούλου 1988: Σαββοπούλου Θ., «Νέα στοιχεία από το νεκροταφείο του Παλαιού Γυναϊκόκαστρου», *ΑΕΜΘ* 2 (1988), 219-229.
- Σαββοπούλου 1992: Σαββοπούλου Θ., «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ: Επαρχία Κιλκίς», ΑΔ 47 (1992), Β2: Χρονικά, 390-391.
- Σαββοπούλου 1992α: Σαββοπούλου Θ., «Ο Β' ταφικός τύμβος της Τούμπας Παιονίας», *ΑΕΜΘ* 6 (1992), 425-430.
- Σαμαρτζίδου 1982: Σαμαρτζίδου Σ., «ΙΗ' ΕΠΚΑ: Νομός Σερρών, Νέα Ζίχνη», ΑΔ 37 (1982), Β2: Χρονικά, 329.
- Σίνδος 1985: *Σίνδος: Κατάλογος της έκθεσης*, Αθήνα 1985.
- Σισμανίδης 1985: Σισμανίδης Κ., «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ: Νομός Θεσ/νίκης, Κουφάλια», ΑΔ 40 (1985), Χρονικά, 235.

- Σισμανίδης 1987: Σισμανίδης Θ., «Το αρχαϊκό νεκροταφείο της Αγ. Παρασκευής Θεσ/νίκης: Πρώτη παρουσίαση και εκτιμήσεις» στο *Αμητός. Τμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, 787-812.
- Σουέρεφ 1998: Σουέρεφ Κ., «Τούμπα Θεσ/νίκης 1998: Το ανασκαφικό έργο στην Τράπεζα και το Νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 12 (1998), 195-204.
- Σουέρεφ 2000: Σουέρεφ Κ., «Τούμπα Θεσσαλονίκης 2000: ανασκαφές στο αρχαίο νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 14 (2000), 215-225.
- Σουέρεφ 2002: Σουέρεφ Κ., «Τούμπα Θεσσαλονίκης 2002: το αρχαίο νεκροταφείο στην 'Αλάνα'», *ΑΕΜΘ* 16 (2002), 277-289.
- Στάης 1895: Στάης Β., «Προϊστορικοί οικισμοί», *ΑΕ* 1895, 193-264.
- Σταμπολίδης 1996: Σταμπολίδης Ν.Χρ., *Ελεύθερα III:3, 'Αντίποινα'. Συμβολή στη μελέτη των ηθών και των εθίμων της γεωμετρικής-αρχαϊκής περιόδου*, Ρέθυμνο 1996.
- Τερζοπούλου 1998: Τερζοπούλου Δ., «Ταφικός τύμβος στη Λάδη Διδυμοτείχου», *ΑΕΜΘ* 12 (1998), 19-29.
- Τζιφόπουλος 1998: Τζιφόπουλος Γ.Ζ., «Ο 'Ορφισμός' στην Κρήτη», *Θαλλώ* 10 (1998), 81-96.
- Τζιφόπουλος 2002: Τζιφόπουλος Γ.Ζ., «Λατρείες στην Κρήτη: η περίπτωση των διονυσιακών-ορφικών ελασμάτων» στο Αβαγιανού Α.Α. (επιμ.), *Λατρείες στην «περιφέρεια» του αρχαίου ελληνικού κόσμου*, Αθήνα 2002, 147-171.
- Τσιμπιδου-Αυλωνίτη 1992: Τσιμπιδου-Αυλωνίτη Μ., «Ταφικός τύμβος στον Αγ. Αθανάσιο Θεσ/νίκης: νέα ανασκαφικά στοιχεία», *ΑΕΜΘ* 6 (1992), 369-382.
- Τσιριβάκος 1965: Τσιριβάκος Α.Κ., «Αρχαιότητες και Μνημεία Ηπείρου: Ανασκαφή εν Αμβρακία», *ΑΔ* 20 (1965), Β2: Χρονικά, 355-360.
- Χανιώτης 1987: Χανιώτης Α., «Κλασική και ελληνιστική Κρήτη» στο Παναγιωτάκης Ν.Μ. (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμος 1, Κρήτη 1987, 173-284.
- Χανιώτης 1990: Χανιώτης Α., «Μία άγνωστη πηγή για τη λατρεία στο Ιδαίο Άντρο στην ύστατη αρχαιότητα» στο *Πρακτικά του ΣΤ' Κρητολογικού Συνεδρίου*, Τμήμα Αρχαιολογικό Α2, Χανιά 1990, 393-401.
- Χατζόπουλος 2002: Χατζόπουλος Μ.Β., «Λατρείες της Μακεδονίας: Τελετές μεταβάσεως και μύσεις» στο Αβαγιανού Α.Α. (επιμ.), *Λατρείες στην «περιφέρεια» του αρχαίου ελληνικού κόσμου*, Αθήνα 2002, 11-29.
- Χρυσσοστόμου - Χρυσσοστόμου 2001: Χρυσσοστόμου Α., Χρυσσοστόμου Π., «Ανασκαφή στη Δ. νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 15 (2001), 477-488.
- Χρυσσοστόμου - Χρυσσοστόμου 2002: Χρυσσοστόμου Α., Χρυσσοστόμου Π., «Ανασκαφή στη Δ. Νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας κατά το 2002», *ΑΕΜΘ* 16 (2002), 465-478.
- Χρυσσοστόμου 1992: Χρυσσοστόμου Π., «Ο μακεδονικός τάφος Β' της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 6 (1992), 137-149.
- Amandry 1953: Amandry P., *Collection Hélène Stathatos. Les bijoux antiques*, Strasbourg 1953.
- Ancient Gold 1998: Marazov I. (επιμ.), *Ancient gold: the wealth of the Thracians. Treasures from the Republic of Bulgaria*, New York 1998.
- Andronikos 1968: Andronikos M., *Totenkult*, *Archaeologia Homerica* Bd 3, Göttingen 1968.
- Antike Kunstwerke 1962: *Antike Kunstwerke*, Ars Antiqua AG, Luzern, Dec. 7, 1962.
- Becatti 1955: Becatti G., *Oreficerie antiche dalle minoiche alle barbariche*, Roma 1955.

- Bernabé - Jiménez 2001: Bernabé A., Jiménez san Cristobal A-I., *Instrucciones para el más allá las laminillas órficas de oro*, Madrid 2001.
- Bodel 2001: Bodel J., «Epigraphy and the ancient historian» στο Bodel J. (επιμ.), *Ancient history from inscriptions*, London & New York 2001, 1-57.
- Borza 1990: Borza E.N., *In the shadow of Olympus. The emergence of Macedon*, Princeton 1990.
- Bouzek 1974: Bouzek J., *Graeco-Macedonian bronzes. Analysis and chronology*, Praha 1974.
- Bremmer 2002: Bremmer J.N., *The rise and the fall of the Afterlife. The 1995 Read-Tuckwell lectures at the University of Bristol*, London & New York 2002.
- Buccholz - Karageorghis 1973: Buccholz H.-G., Karageorghis V., *Prehistoric Greece and Cyprus. An archaeological handbook*, London 1973.
- Burkert 1993: Burkert W., *Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και κλασική εποχή*, (μτφ. Ν.Π. Μπεζαντάκος, Α. Αβαγιανού), Αθήνα 1993.
- Cambitoglou - Papadopoulos 1993: Cambitoglou A., Papadopoulos J.K., «The earliest Myceneans in Macedonia», στο Zerner C. (επιμ.), *Wace and Blegen: Pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989*, Amsterdam 1993, 289-302.
- Casson 1919-21: Casson S., «Excavations in Macedonia», *BSA* 24 (1919-21), 1-33.
- Casson 1923-25: Casson S., «Excavations in Macedonia II», *BSA* 26 (1923-1925), 1-29.
- Christou 1984: Christou D., «Supplementary report on the Iron Age necropolis at Kato Dheftera», *RDAC* 1984, 174-206.
- Clara Rhodos IV*: Jacopi G. (επιμ.), *Clara Rhodos: Scavi nelle necropole Camiresi I*, vol. IV, 1929-30, Bergamo 1931.
- Clara Rhodos VI-VII*: Jacopi G. (επιμ.), *Clara Rhodos: Scavi nelle necropole Camiresi II*, vol. VI-VII, 1932-33, Bergamo 1933.
- Cohen 1995: Cohen A., «Alexander and Achilles –Macedonians and ‘Myceneans’» στο Carter J.B., Morris S.P. (επιμ.), *The Ages of Homer, a tribute to Emily Townsend Vermeule*, Austin 1995, 483-505.
- Collection Stathatos* 1963: *Collection Hélène Stathatos, vol. III: Objects antiques et Byzantins*, Strasbourg 1963.
- Comparetti 1910: Comparetti D., *Laminette Orfiche*, Firenze 1910.
- Courtois - Lagarce 1986: Courtois J-C., Lagarce J. & E., *Enkomi et le Bronze récent à Chypre*, Nicosie 1986.
- Curtis 1925: Curtis C.D., «The Barberini tomb», *MemAmAc* 5 (1925), 9-52.
- Curtis 1976: Curtis J.E., «Parthian gold from Nineveh», *BrMusYearbook* 1 (1976), 47-66.
- Dickie 1994: Dickie M.W., «Which Posidippus?», *GrRomByzSt* 35 (1994), 373-383.
- Dickie 1995: Dickie M.W., «The Dionysiac Mysteries in Pella», *ZPE* 109 (1995), 81-86.
- Donder 1980: Donder H., *Zaumzeug in Griechenland und Cypern*, Prähistorische Bronzefunde XVI:3, München 1980.
- Dura-Europos II*: Rostovtzeff M.I., Bellinger A.R., Brown, F.E. (επιμ.), *The excavation at Dura-Europos: Toll N.P., Part II: The Nekropolis*, New Haven 1946.
- Filow 1927: Filow B., *Die Nekropole von Trebenishte*, Berlin 1927.
- Forsdyke 1926/27: Forsdyke E.J., «The Mavro Spelio cemetery at Knossos», *BSA* 28 (1926/27), 243-296.
- Gardner - Casson 1919-20: Gardner E.A., Casson S., «Macedonia: Antiquities found in the British zone, 1915-1919», *BSA* 23 (1919-1920), 10-43.
- Garland 1985: Garland R., *The Greek way of death*, London 1985.

- Gavrilaki - Tzifopoulos 1998: Gavrilaki I., Tzifopoulos Y.Z., «An 'Orphic-Dionysiac' gold epistomion from Sfakaki near Rethymno», *BCH* 122 (1998), 343-355.
- Gold und Kunsthandwerk* 1989: *Gold und Kunsthandwerk von antiken Kuban*, Sonderausstellung vom 22. Januar bis 27. März 1989, Stuttgart 1989.
- Greifenhagen 1970: Greifenhagen A., *Schmuckarbeiten in Edelmetall*, Band I: Fundgruppen, Berlin 1970.
- Guzzo 1993: Guzzo P.G., *Oreficerie dalla Magna Grecia. Ornamenti in oro e argento dall' Italia Meridionale tra l' VIII ed il I secolo*, Taranto 1993.
- Hammond 1982: Hammond N.G.L., «Πολιτική ιστορία της Μακεδονίας», «Κοινωνικοί και πολιτικοί θεσμοί» στο Σακελλαρίου Μ.Β. (επιμ.), *Μακεδονία: 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1982, 64-88.
- Higgins 1961: Higgins R.A., *Greek and Roman jewellery*, London 1961.
- Higgins 1977: Higgins R.A., *Minoan and Mycenaean Art*, London 1967 (ανατύπωση 1977).
- Hill 1964-65: Hill D.K., «Helmet and mask and a northern Greek burial», *JWaltersArtGal* 27-28 (1964-65), 9-15.
- Hood 1993: Hood S., *Η τέχνη στην προϊστορική Ελλάδα*, (μτφ. Μ. Παντελίδου, Θ. Ξένος), Αθήνα 1993³.
- Iles Johnston - McNiven 1996: Iles Johnston S., McNiven T.J., «Dionysos and the Underworld in Toledo», *MusHelv* 53 (1996), 25-36.
- Jeffery 1998: Jeffery L., *The local scripts of Archaic Greece. A study of the origin of the Greek alphabet from the eighth to the fifth century B.C.*, Oxford 1990 (ανατύπωση 1998).
- Jewelry* 1979: Garside A. (επιμ.), *Jewelry ancient to modern*, Baltimore 1979.
- Jewelry 7000 years* 1987: Tait H. (επιμ.), *Jewelry 7000 years: an international history and illustrated survey from the collection of the British Museum*, New York 1987.
- Jung 2002: Jung R., «Η χρήση της μυκηναϊκής και πρωτογεωμετρικής κεραμικής στη Μακεδονία», *AEMΘ* 16 (2002), 35-46.
- Karageorghis 1968: Karageorghis V., *Cyprus*, *Archaeologia Mundi*, Geneva 1968.
- Karageorghis 1971: Karageorghis V., «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1970: Musée régional de Kyrenia», *BCH* 95 (1971), 362.
- Karageorghis 1974: Karageorghis V., *Excavations at Kition I: The tombs*, Nicosia 1974.
- Karageorghis 1976: Karageorghis V., *Kition: Mycenaean and Phoenician discoveries in Cyprus*, London 1976.
- Kilian 1975: Kilian K., «Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria», *PZ* 50 (1975), 9-140.
- Kurz - Boardman 1994: Kurz D.C, Boardman J., *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο* (μτφ. Ουρ. Βιζυηνού, Θ. Ξένος), Αθήνα 1994.
- Laffineur 1978: Laffineur R., *L' orfèvrerie rhodienne orientalisante*, Paris 1978.
- Laffineur 1980: Laffineur R., «Collection Paul Canellopoulos XV», *BCH* 104 (1980), 345-457.
- LSJ: Liddell H.G., Scott R., *A Greek-English Lexicon (with a supplement)*, Oxford 1968⁹.
- Macht, Herrschaft und Gold* 1988: Fol A., Lichardus J. (επιμ.), *Macht, Herrschaft und Gold: Das Gräberfeld von Varna Bulgarien und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation*, Saarbrücken 1988.
- Marshall 1911: Marshall F.H., *Catalogue of the jewellery Greek, Etruscan and Roman in the Department of Antiquities, British Museum*, London 1911.

- Maxwell-Hyslop 1971: Maxwell-Hyslop K.R., *Western Asiatic jewellery c. 3000-612 B.C.*, London 1971.
- Merkelbach 1999: Merkelbach R., «Die goldenen Totenpässe: ägyptisch, orphisch, bakchisch», *ZPE* 128 (1999), 1-13.
- Minns 1971: Minns E.H., *Skythians and Greeks: a survey of ancient history and archaeology on the north coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*, New York 1971².
- Murno - Tubbs 1890: Murno J.A.R., Tubbs H.A., «Excavations in Cyprus 1889. Polis tes Chrysochou, Limniti», *JHS* 11 (1890), 1-99.
- Ohly 1953: Ohly D., *Griechische Goldbleche des 8. Jahrhunderts v. Chr.*, Berlin 1953.
- Ohnefalsch-Richter 1893: Ohnefalsch-Richter M., *Kypros, die Bibel und Homer*, Berlin 1893.
- Özgüç 1955: Özgüç T., «Excavations at Kültepe 1954: Finds on Level Ib», *Bulleten* 19 (1955), 64-72.
- Pugliese Carratelli 1993: Pugliese Carratelli G., *Le lamine d' oro «orfiche»*, Milano 1993.
- Reichel 1942: Reichel W., *Griechisches Goldrelief*, Schriften zur Kunst des Altertums Bd 5, Berlin 1942.
- Rey 1927: Rey L., «Fouilles de la mission Française à Apollonie d' Illyrie», *Albania* 2 (1927), 28-57.
- de Ridder 1924: de Ridder A., *Catalogue sommaire des bijoux antiques Musée National du Louvre*, Paris 1924.
- Rohde 1987: Rohde E., *Psyche. The cults of souls and belief in immortality among ancient Greeks*, (μτφ. W.B. Hillis), New York 1903 (ανατύπωση 1987).
- Rossi 1996: Rossi L., «Il testamento di Posidippo e le laminette auree de Pella», *ZPE* 112 (1996), 59-65.
- von Salis 1957: von Salis A., «Antiker Bestattungsbrauch», *MusHelv* 14 (1957), 89-99.
- Salskov Roberts 2002: Salskov Roberts H., «Pots for the living, pots for the dead. Were pots purpose-made for the funeral or reused? Can inscriptions throw light on the problem?», στο Rathje A., Nielsen M., Bundgaard Rasmussen B. (επιμ.), *Pots for the living, pots for the dead*, Acta Hyperborea 9, Copenhagen 2002, 9-31.
- SCE II*: Gjerstad E. et alii (επιμ.), *Swedish Cyprus Expedition: Finds and results of the excavations in Cyprus*, vol. II, 1927-31, Stockholm 1935.
- SCE IV:2*: Gjerstad E. (επιμ.), *Swedish Cyprus Expedition: the Cypro-Geometric, Cypro-Achaic And Cypro-Classical periods*, vol. IV:2, Stockholm 1948.
- Schaeffer 1952: Schaeffer C.F.A., *Enkomi-Alasia I: nouvelles missions en Chypre 1946-1950*, Paris 1952.
- Segall 1938: Segall B., *Museum Benaki: Katalog der Goldschmiede-Arbeiten*, Athen 1938.
- Seyrig 1959: Seyrig H., «Antiquités Syriennes», *Syria* 36 (1959), 38-89.
- Stupperich 1981: Stupperich R., «Ein griechisches Goldblech in Gevelsberg», *Boreas* 4 (1981), 199-201.
- Thracian Art Treasures* 1975: Venedicov I., Gerassimov T., *Thracian art treasures*, (μτφ. M. Alexieva, P. Drenkov), London 1975.
- Trendall 1996: Trendall A.D., *Ερυθρόμορφα αγγεία της Νότιας Ιταλίας και Σικελίας* (μτφ. Β.Μ. Σαμπετάϊ), Αθήνα 1996.

- Tsigarida 1998: Tsigarida B., «Fifth-century B.C. jewellery from the cemeteries of Pydna, Macedonia» στο Williams D. (επιμ.), *The art of the Greek Goldsmith*, London 1998, 48-54.
- Tzifopoulos 1998: Tzifopoulos Y.Z., «'Hemerodromoi' and Cretan 'Dromeis': athletes or military personnel? The case of the Cretan Philonides», *Nikephoros* 11 (1998), 137-170.
- Wardle-Wardle-Wardle 2001: Wardle K.A., Wardle D., Wardle N.M.H., «The symposium in Macedonia: a prehistoric perspective», *AEMΘ* 15 (2001), 631-643.
- Willets 1965: Willets R.F., *Ancient Crete: a social history from early times until the Roman occupation*, London & Toronto 1965.
- Zuntz 1971: Zuntz G., *Persephone. Three Essays on Religion and Thought in Magna Graecia*, Oxford 1971.

Σταυρούλα Οικονόμου
Γάλλος,
74100 Ρέθυμνο
economou@students.phl.uoc.gr